

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Валентина ЮНОСОВА

**ВАРІАНТНІСТЬ ВІДМІНКОВИХ
ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

**КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2003**

ББК 81.2УКР-2

Ю55

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України*

Рецензенти:

Сологуб Н.М., доктор філологічних наук, професор
Христіанінова Р.О., кандидат філологічних наук, доцент

Відповідальний редактор –

Городенська К.Г., доктор філологічних наук, професор

Юносова В.О.

Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній
українській літературній мові. – К.: Знання України, 2003. – 126 с.

ISBN 966-7999-81-5

У монографії досліджено проблему варіантності в іменниковій парадигмі в історичному та нормативно-функціональному аспектах; виявляються тенденції розвитку варіантності відмінкових форм, обґрунтовується доцільність вживання тієї чи іншої форми іменника.

Для викладачів, аспірантів, студентів філологічних спеціальностей

Оглавление

В С Т У П.....	4
РОЗДІЛ I ВАРІАНТНІСТЬ ЗАКІНЧЕНЬ РОДОВОГО ВІДМІНКА	10
1. Ретроспективний аналіз закінчень родового відмінка іменників чоловічого роду II відміни.....	10
2. Перерозподіл варіантних закінчень родового відмінка похідних іменників чоловічого роду у процесах словотворення.....	30
3. Історія формування закінчень родового відмінка однини іменників жіночого роду сучасної III відміни.....	33
РОЗДІЛ II ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ ВАРІАНТНИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ У ДАВАЛЬНОМУ ВІДМІНКУ	37
1. Історія формування закінчень давального відмінка іменників чоловічого роду II відміни.....	37
2. Розвиток варіантного закінчення давального відмінка в іменниках середнього роду II відміни	46
3. Правомірність вживання варіантного закінчення давального відмінка в іменниках жіночого роду III відміни.....	49
РОЗДІЛ III ВАРІАНТИ ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА ІМЕННИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	52
1. Розвиток варіантних форм знахідного відмінка в іменниках чоловічого роду однини II відміни.....	52
РОЗДІЛ IV ВАРІАНТНІ ФОРМИ ОРУДНОГО ВІДМІНКА МНОЖИНИ ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	78
РОЗДІЛ V ФУНКЦІОНУВАННЯ ФОРМ КЛИЧНОГО ВІДМІНКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ	81
1. Проблема статусу кличного відмінка в українському мовознавстві.....	81
2. Спадкоємність системи флексій кличного відмінка	81
3. Особливості вживання форм кличного відмінка іменників чоловічого роду II відміни в різних стилях та жанрах сучасної української літературної мови.....	82
4. Варіантні форми вокатива імен та прізвищ	93
ВИСНОВКИ.....	98
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	104
С Л О В Н И К И.....	112

В С Т У П

Яскравим виявом динамічності мови, своєрідною формою її руху є варіантність її засобів. Певні зміни в усталені норми вносяться здебільшого через варіантні процеси, що забезпечує умови безперервної і поступової еволюції мови при збереженні її загальної цілісності та єдності. Варіантність передбачає співіснування в мові певної одиниці принаймні в двох модифікаціях, не пов'язаних із зміною її семантичної функції. Специфіка варіювання відповідно до закономірностей тієї чи іншої мовної підсистеми потребує поглибленого вивчення його загальних і окремих властивостей. Варіювання пронизує всі сфери мовних відношень у всіх їх основних виявах. Природно, що в кожній сфері варіювання має свою специфіку, особливими є як самі варіанти, так і їх співвідношення. Це виявляється на всіх рівнях реалізації мовних одиниць, у синтаксичних конструкціях, у сполученнях слів і в семантичній структурі окремих лексем.

Залежно від системного рівня, до якого належить певна група варіантних утворень, вони поділяються на фонологічні, акцентуаційні, словотвірні, синтаксичні та морфологічні. Останні і стали об'єктом даного дослідження. Морфологічними варіантами звичайно називають такі видозміни слів чи форм слова, які при семантичній тотожності всіх членів варіантної пари чи ряду мають відмінності у граматичному оформленні.

Варіантність у граматиці (особливо якщо її обмежити одним із підрівнів граматичної структури мови, тобто коли брати до уваги або тільки морфологію, або тільки синтаксис) близько стикається з проблемою граматичних синонімів. Явище граматичної синонімії остаточно ще не вивчене, хоч воно здавна привертає увагу дослідників. Проблемою граматичної синоніміки у російському мовознавстві безпосередньо займався О.М. Пешковський. Він уперше вжив сам термін “граматичні синоніми”, яким назвав “значення слів і словосполучень, що близькі за граматичним змістом” [96, 152]. О.М. Пешковський поділив синоніми на морфологічні й синтаксичні. Морфологічними синонімами він вважав різні варіанти тієї самої граматичної форми.

Вивчення проблеми граматичної синонімії у загальнотеоретичному плані після О.М. Пешковського було продовжене у працях В.В. Виноградова, А.І. Смирницького, О.С. Ахманової, Ф.П. Філіна та ін. [20; 118; 4; 142]. Викладені в цих працях міркування свідчать про складність розмежування таких понять, як “граматичний варіант” і “граматичний

синонім“. Одні дослідники вважають, що граматичні варіанти – це рівнозначні, тотожні форми на відміну від граматичних синонімів – форм не тотожних, але близьких одна одній за граматичним змістом. У зв’язку з цим О.І. Москальська зазначає: “Критерієм варіантності є рівнозначність наявних форм... Саме це створює демаркаційну лінію між варіантністю і синонімією“ [84, 57]. Іншим здається, що якщо в основу синонімії покласти близькість або схожість семантичних відношень, то залишається неясним саме визначення міри цієї близькості, межі вибору непомірно розширюються. Якщо прийняти тезу про рівнозначність синонімів, то введення додаткових критеріїв, що звужують коло паралельних форм і конструкцій, по суті, призводить до тісного зближення понять граматичного синоніма і варіанта [153, 164 – 169]. За такого підходу ці терміни стають майже дублетами.

Граматичні варіанти характеризуються передусім тотожністю граматичної функції. Функціональна тотожність, що розвинулася внаслідок асоціативної близькості граматичних значень, породжує позиційну нейтралізацію граматичних відмінностей, тобто зовнішню тотожність граматичного значення. Утворення граматичних синонімів відбувається переважно у процесі функціонального зближення двох граматичних конструкцій, які спочатку мали відмінне граматичне значення, а потім набули спільного значення і стали ізофункціональними. Тому граматичними синонімами повинні бути різні граматичні конструкції з близьким граматичним значенням. Справедливо з цього приводу зазначає В.П. Сухотін: “Поняття синоніма передбачає не однакові, а ... різноструктурні утворення“ [125, 13]. Л.К. Граудіна вважає одним із найважливіших критеріїв варіантності лише часткову відмінність у звуковій оболонці слова чи форми слова. Будь-які синонімічні слова чи форми, якщо вони не мають звукової тотожності (нехай неповної), повинні розглядатися не як варіанти, а як синоніми [38, 107].

Отже, критерій часткової звукової тотожності є основним критерієм розмежування варіантних і синонімічних засобів мови. Цю думку у свій час висловив Ф.Ф. Фортунатов: “Через те, що словами є звуки мовлення у їх значеннях, відмінності у звуковому плані утворюють відмінності самих слів, хоч би значення таких слів і збігалися (як збігаються, наприклад, значення таких слів, як *неправда* і *брехня*, які, між іншим, представляють два різних слова), якщо тільки при цьому відмінність у звуковому плані не є частковою (тобто такою, що стосується частини звукової оболонки), яка усвідомлюється мовцями як видозміна звуків того самого слова, не змінюючи

значення цього слова“ [144, 132]. Така, наприклад, часткова відмінність в українській мові спостерігається у звуковій оболонці слів **крилами** – **крильми**.

Проте критерій часткової звукової тотожності, як засвідчила мовна практика, виявився недостатнім для розмежування граматичних варіантів і граматичних синонімів. Він потребує передусім суворого обмеження, яке ґрунтувалося б на певних принципах. На думку Є.Й. Шендельс, граматична синонімія повинна бути одноаспектною, тобто мати справу тільки з граматичними формами (структурами) та їх значеннями. У зв'язку з цим виникає необхідність визначення декількох типів граматичних синонімів, оскільки синонімічними можуть бути тільки однорідні одиниці. Вона визначає морфологічні синоніми як різні словоформи того самого слова, але застерігає, що від синонімів треба відрізняти можливі варіанти тієї самої форми одного слова, що не розрізняються за своїм граматичним значенням (відмінності можуть виявлятися лише щодо частотності або стильового використання). Ці варіанти однієї форми одного слова на відміну від синонімів Є.Й. Шендельс називає дублетами [149, 68 – 81]. В.Я. Мельничайко, поділяючи граматичні синоніми на морфологічні та синтаксичні, вважає, наприклад, відмінкові форми давального відмінка іменника **народ** (**народові** – **народу**) синонімічними. Вона пропонує трактувати те, що називають дублетами та варіантами, як часткові вияви граматичної синонімії [82, 19 – 22].

Аналіз різних поглядів, висловлених у цих та інших працях, дає підстави констатувати, що в лінгвістичній літературі є чимало розбіжностей у визначенні таких понять, як “варіант”, “дублет”, “паралельна форма” на позначення спільнокореневих утворень з деякими видозмінами форми при тотожності їх змісту. Нерідко автори мовознавчих праць уживають на позначення того самого факту варіювання різні термінологічні описові словосполучення, пор.: “варіантні закінчення” [122, 45], “паралельні граматичні форми” [122, 51], “паралельні закінчення” [121, 34], “паралельні форми закінчень” [93, 82], “паралельно існуючі варіанти” [82, 18], “морфологічні варіанти, паралельні форми” [105, 35], “паралельні, дублетні форми” [86, 79] тощо. М.Д. Карп'юк вважає, що терміни “паралельна форма”, “дублет” мають бути підпорядковані як вужчі більш широкому за змістом термінові “варіант” [56, 75].

Складним, однозначно не розв'язаним у мовознавстві є питання про розмежування і таких понять, як “варіанти слів” та “варіанти форм”. Проблема їх диференціації зумовлена необхідністю провести чітке розмежування лексичних і

граматичних паралельних засобів мовлення. Терміном “варіанти слів” позначають різновиди того самого слова, які характеризуються тотожною лексико-семантичною функцією і частковим розрізненням звукового складу не формальної частини слів [38, 107].

Варіанти форм, тобто граматичні варіанти, – це різновиди граматичної форми слів, що характеризуються тотожністю граматичної функції й розрізненням у звуковому складі граматичного елемента слів [38, 107], пор.: *дверми* і *дверима*. Терміном “форми слова” називають різновиди того самого слова, що розрізняються звуковими елементами його граматичної (формальної) частини і граматичним значенням, при цьому звукове вираження формальної частини може бути і нульовим [38, 107].

Те спільне, що об’єднує поняття варіанта і на лексичному, і на граматичному рівні, змушує багатьох дослідників обмежитися терміном “варіанти слів” і щодо лексичних, і щодо граматичних варіантів. Так, саме терміном “варіанти слова” користується О.С. Ахманова, характеризуючи і фонетичні, й орфографічні, і граматичні варіанти [4, 197, 208, 213]. Ним послуговується і Р.П. Рогожникова, виділяючи поряд із лексичними граматичні варіанти [108, 12; 109, 154–155]. У тих випадках, коли йдеться про відмінкові або родові варіанти, вона користується терміном “варіанти форм”, а не “варіанти слів”, не вказуючи при цьому на їх відмінності [108, 20; 109, 156].

Не розмежовує ці поняття і К.С. Горбачевич. Він зазначає: “Варіанти слова – це видозміни того самого слова, що регулярно відтворюються і зберігають тотожність морфолого-словотвірної структури, лексичного (і граматичного) значення і що розрізняються або у фонетичному плані (вимовою звуків, складом фонем, місцем наголосу або комбінуванням цих ознак), або формотворчими афіксами (суфіксами, флексіями)” [35, 17].

В цілому для сучасної лінгвістичної науки характерним є поступове звуження поняття “варіантність”, зокрема і поняття “варіант слова” (пор. праці В.В. Виноградова, А.І. Смирницького, О.С. Ахманової, В.В. Веселитського, Ф.П. Філіна, Р.П. Рогожникової, Н.М. Семенюк, О.І. Москальської та ін.).

У зв’язку з цим вважаємо за необхідне визначитися з термінологічним позначенням досліджуваного в дисертаційній роботі явища. Нам видається вдалим для опису варіантних граматичних форм у морфології вживати термін “граматичний (морфологічний) варіант” як найбільш об’ємний і точний щодо позначуваних явищ, широко вживаний і такий, що не потребує, на нашу думку, додаткових

уточнень. Крім нього використовується термін “варіанти форм“, який найточніше передає суть морфологічної варіантності.

Граматична система мови, як відомо, найбільш стійка щодо змін. Проте історично сформована система словозміни іменників не лишається незмінною. Її зміни виявляються насамперед у розвитку нових тенденцій у використанні варіантних відмінкових закінчень, що зумовлено, з одного боку, їх лексико-семантичною, а з другого – функціонально-стильовою диференціацією.

Незважаючи на стихійне прагнення до використання неваріативних граматичних одиниць і свідомі заходи унормування, спрямовані в основному на уніфікацію форм, морфологічна варіантність поширюється в сучасній українській мові на значну кількість лексем. Повільна зміна морфологічної будови, її слабке підлягання соціальним впливам, встановлення нової норми внаслідок процесу, а не одночасного акту, існування внутрішньомовних протидіючих сил і різних громадських оцінок, функціональне навантаження і, отже, комунікативна вмотивованість багатьох варіантів – все це сприяє тривалості морфологічного варіювання.

Існування варіантності в українській мові – широко відоме явище, але її форми на різних рівнях мовної системи, відмінності у типах варіантності залежно від структурних особливостей і умов функціонування мовних одиниць, а також зміни в розвитку варіантності потребують ґрунтовного вивчення.

В українському мовознавстві теоретичні проблеми варіантності спеціально не досліджувалися. Об’єктом зацікавлення вчених були переважно конкретні явища варіантності в системі словозміни та словотворення української мови. Найдискусійнішим виявилось питання варіювання відмінкових закінчень іменників. Це зумовлено тим, що на кожному новому етапі утвердження української мови спостерігалось прагнення об’єктивно, спираючись на давні традиції історичного тла, відтворити складні процеси взаємодії варіантних відмінкових закінчень і становлення морфологічних норм у системі словозміни. Проте однозначно розв’язати питання вибору одного з двох варіантних закінчень, як свідчать граматичні дослідження, не вдавалося передусім тому, що важко було стикувати процеси варіювання відмінкових закінчень, які відбувалися в західно- та східноукраїнській мовній практиці. Звинувачення в не-об’єктивності встановлених тенденцій щодо вживання того чи іншого відмінкового закінчення базувалися на тому, що українська мова упродовж багатьох років мала функціонально-стильові обмеження, а на вживанні деяких варіантних закінчень іменників позначився асимілятивний вплив російської мови.

Наявні в україністиці дослідження морфологічної варіантності виконані переважно на історичному матеріалі [112; 57; 106].

Однією з перших праць, безпосередньо присвячених аналізу взаємодії варіантних закінчень місцевого відмінка іменників у сучасній українській мові, була кандидатська дисертація Н.М. Сологуб “Варіантні флексії місцевого відмінка іменників у сучасній українській літературній мові” (1975).

Основні тенденції у розвитку варіантності знахідного відмінка докладно дослідив у своїх працях І.Р. Вихованець [23; 25; 27].

Цілком зрозуміло, що ці праці не вичерпують повністю проблему варіантності закінчень іменників. Вона гостро постала в україністиці зараз, що зумовлено дедалі ширшим використанням української мови у зв'язку з її державним статусом у різних сферах суспільного, виробничого, наукового та культурного життя. Як засвідчує мовна практика, рекомендації і правила, викладені в чинному правописі 1993 року видання, нерідко порушуються. З боку одних дослідників спостерігається намагання відновити в деяких відмінкових формах іменників суто національні, давні варіантні закінчення. Ідеться, зокрема, про відновлення закінчення **-и** в родовому та давальному відмінках однини іменників жіночого роду III відміни, про розширення сфери вживання закінчення **-е** у кличному відмінку іменників – загальних і власних назв та закінчення **-у** в родовому відмінку однини іменників II відміни тощо. З іншого боку відчутне небажання змінювати граматичні норми, зафіксовані у правописах після 1928 – 1929 року. Таке протиріччя думок свідчить про виняткову актуальність дослідження проблеми варіантності відмінкових закінчень у сучасних умовах, адже це сприяє унормуванню процесів словозміни в сучасній українській мові.

У роботі аналізується функціонування у сучасній українській мові варіантних закінчень родового, давального, знахідного, орудного та кличного відмінків іменників різних структурних типів. До аналізу не залучалися варіантні закінчення місцевого відмінка, оскільки закономірності їх вживання, як уже зазначалося, були об'єктом спеціального дослідження.

РОЗДІЛ I ВАРІАНТНІСТЬ ЗАКІНЧЕНЬ РОДОВОГО ВІДМІНКА

В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

1. Ретроспективний аналіз закінчень родового відмінка іменників чоловічого роду II відміни

Яскравим прикладом варіантності форм, яка виявляється в усіх стилях української мови, є вагання щодо оформлення в родовому відмінку однини багатьох іменників чол. роду II відміни, які можуть набувати закінчення **-а(-я)** або **-у(-ю)**. Сучасні **-а** та **-у** в цих формах є наслідком складного процесу взаємовпливів між формами іменників різних колишніх основ та проявом дії певних граматичних та акцентуаційних чинників. Флексія **-а(-я)** становить успадковану з давньоруської мови флексію родового відмінка однини іменників з колишньою основою на **-о-, -jo-**, флексія **-у(-ю)** – успадковану з давньоруської мови флексію іменників з колишніми основами на **-й-**. Розпад старих типів відмінювання за основами і утворення нових за граматичними родами зумовило появу численних варіантних форм як в літературному, так і в діалектному мовленні.

Питання про співвідносність флексій **-а(-я)** та **-у(-ю)** в мові, їх роль, функціональне навантаження, причини виняткової стійкості флексії **-у(-ю)**, яка розвинулася з мінімального за обсягом типу відмінювання іменників з основою на **-й-** і поширеності її серед іменників, первісним закінченням яких було **-а(-я)** із **-о-, -jo-** основ, на сьогодні ще повністю не вивчене, хоч цією проблемою займаються дослідники дуже давно. Про флексії **-а** та **-у** писали Ф.І. Буслаєв, О.Х. Востоков, О.О. Шахматов, О.М. Пешковський, В.В. Виноградов, Л.А. Булаховський та ін. Цьому питанню приділяли увагу більшою чи меншою мірою всі дослідники відмінкової системи іменників в сучасних східнослов'янських мовах та їх діалектах, а також дослідники, які вивчають мову в діяхронному аспекті.

У різні періоди розвитку української мови співвідношення між варіантними флексіями родового відмінка однини іменників чол. роду II

відміни постійно змінювалося. Так, у пам'ятках давньоруської мови основним закінченням родового відмінка було **-а(-я)**, яке широко вживалося як в іменниках – назвах живих істот, так і в назвах предметів, явищ, процесів, абстрактних понять. Флексія **-у(-ю)** виступала в обмеженій кількості іменників. Найчастіше її набували речовинні та абстрактні іменники, що позначали різноманітні сфери людського спілкування, життя та діяльності [70, 7].

У міру наближення до нашого часу форми на **-у(-ю)** набувають все більшого поширення. Ця тенденція чітко простежується у писемних пам'ятках української мови. Обстеживши пам'ятки XV – XVII ст., А. Лавриненко знайшла у пам'ятках XV ст. 81 слово з флексією **-у**, 62 слова з **-а** (у назвах неістот), паралельних форм – 19; у пам'ятках XVI ст. відповідно 468 з **-у**, 145 з **-а**, паралельних – 76; у пам'ятках XVII ст. – 523 з **-у**, 150 з **-а**, паралельних – 73 [70, 17]. Отже, у давньоукраїнській мові XV–XVII ст. спостерігається активне розширення сфери вживання флексії **-у** і витіснення флексії **-а**. Цей процес відбився у всіх жанрах давньоукраїнської писемності, що свідчить про орієнтацію літературної мови на норми живого розмовного мовлення.

В українській мові цього періоду можна виділити три групи іменників: 1) іменники, що мають у родовому відмінку однини флексію **-у(-ю)**; 2) іменники з флексією **-а(-я)**; 3) іменники, що вживаються в родовому відмінку однини з варіантними флексіями **-а(-я)** та **-у(-ю)**. Склад цих груп рухливий, хоч деякі закономірності їх змін простежуються досить виразно.

За особливостями оформлення родового відмінка однини іменників чол. роду протягом XVII – XVIII ст. всі дослідники виділяють дві групи: іменники – назви живих істот та іменники – назви предметів, явищ, процесів, абстрактних понять. Перші, крім збірних типу **люд, народ**, фіксуються з флексією **-а (-я)**. У других виявляються, хоч і непослідовно витримані, дві загальні тенденції: іменники, що означають точно окреслені предмети, явища, поняття, мають здебільшого флексію **-а (-я)**; іменникам, що означають збірність, речовину, масу, матеріал, явища, процеси, абстрактні поняття тощо, властива флексія **-у (-ю)** [51, 211; 112, 116; 53, 90; 52, 135 – 136; 30, 67].

Отже, родовий відмінок однини іменників чол. роду протягом століть (XI – XVIII ст.) мав флексії **-а(-я)** та **-у(-ю)**, які вживалися залежно від семантики слів і пізніше стали нормою української літературної мови.

У кінці XIX – на початку XX ст. вживання названих форм ще не було повністю усталене, про що свідчить паралельне їх функціонування в тих самих словах. Деякі варіантні флексії є наслідком історичного розвитку мови, вони вже змертвіли й за своїм семантичним або стилістичним значенням не диференціюються, пор. у формах **з двору** – **з двора, полку** – **полка, суду** – **суда** та ін. Але в мові художньої

літератури кінця XIX ст. деякі дослідники, зокрема М. Левицький, В.С. Ващенко та ін., виявили виразну тенденцію до семантико-стилістичного осмислення варіантних закінчень, зауваживши, що хоч у багатьох випадках варіантні флексії ще залишаються байдужими до диференціації, частіше вони вже здобувають семантико-стилістичні функції, особливо під пером визначних майстрів слова [73, 64; 16, 55 – 57]. Флексії **-а** та **-у** виступають носіями певних модифікацій значення залежно від тих чи інших умов не лише в різних словах, але й в одному слові: **вітру** – **вітра**, **лісу** – **ліса**, **світу** – **світа**, **духу** – **духа**, **стоу** – **стола**. Так, іменник **вітер** має звичайно в родовому відмінку однини закінчення **-у**: **вітру** (явище природи). Напр: Не колишуться од **вітру** На човнах вітрила білі (Леся Українка). Персоніфікуючись, цей іменник набуває закінчення **-а**: **вітра**. Пор.: Гей, біжіте, панські слуги, Та спіймайте **вітра** в полі! (Леся Українка). Форма **вітра** міцно закріпилася у фразеологізмі **шукати вітра в полі**, який фіксується фразеологічними словниками сучасної української мови. Іменник **дух** теж вживався з варіантними закінченнями **-а** та **-у**, часто виявляючи семантичну диференціацію. Закінчення **-а** використовувалося у випадках персоніфікації, **-у** – коли це слово мало інші значення. Пор.: Сумно тут усюди, так пусто, так глухо, у цілому замку немає ні **духа** (Леся Українка); Душа бажала поділитися з ким-небудь своїм лихом.... Так же кругом ні **духа**; Яка б страховина перед ним не вставала – не злякати їй його відважного **духу**, упертої думки, палкого серця...; Скільки хапало **духу**, мчалася (Панас Мирний); Не було ні **духу**, ні сили (Марко Вовчок). Проте іноді трапляються випадки байдужого чергування варіантних флексій, коли те саме значення виражається різними формами, пор.: Знаєш, які то видива тебе морочать? То навождення злого **духа**; Хто порятує їх? Хто їх порадить? Хто витягне їх з пастки злого **духу**? (Леся Українка). Нюансують своїм значенням, на думку В.С. Ващенка, також паралелі **світу** – **світа**. Варіант **світу** служить носієм прямого значення – **світло**. А за варіантом **світа** закріпились інші значення, близькі до таких: **світанок**, **земна куля**, **всесвіт**, **простір** тощо. Проте спостереження за вживанням цих форм у художній літературі XIX ст. не підтверджують цієї думки. Словоформи **світу** і **світа** виявляються байдужими до семантичної диференціації, про що свідчать численні приклади їх вільного чергування, пор.: Кругом святого Чигрина Сторожа стане з того **світу**, Не дасть святого розпинать, А ви Україну ховайте...; Згадайте про мене, про мою Мар'яну, Я вам з того **світа**, любі, усміхнусь (Т. Шевченко); Він з **світу** не звів нічиєї душі, – За що ж сая кара негідна; Не всихайте, пишнії квіти, цвітій хоч до літа! Пождіть літа, доля прийде, Не тікайте з **світа**...; І стала тьма, запанував хаос, немов перед створінням **світу**; Що повстане на місці порожньому того **світа**, що ти розіб'єш? (Леся Українка); Я тебе з **світу** зжену

(Марко Вовчок); Ще таке молоде та зелене, не бачило ні **світа**, ні людей; І пучок **світу** поливсь, розливаючись по горах, лісах, по високих будівлях. Ту затійливу ігру **світа** з димом довго слідили Петрусеві очі; Ганяла вона тебе з одного краю **світа** на другий; А може, тебе доля занесла куди у далеку чужину, на інший край **світу** (Панас Мирний).

У сучасній українській мові не розрізняються і сприймаються як адекватні варіантні форми **стола** – **столу**. Проте деякі дослідники мовної спадщини письменників XIX ст. знаходять у них функціональні особливості. Так, В.С. Ващенко зауважує, що форма **стола** більш буденна, звичайна, виступає в контексті з вказівкою на меблі. Форма **столу** вживається тоді, коли треба висловити повагу або сказати про обід, бенкет, частування тощо [16, 57]. На нашу думку, ці відмінності у значенні настільки тонкі, слабкі, що їх практично дуже важко розрізнити. Пор.: Дядько сидить біля **столу**, підпер голову рукою, шапка аж на потилиці (Панас Мирний); Сидить батько кінець **стола**, На руки схилився (Т. Шевченко); І вже не видно стало ні **стола**, ні плям з вина червоного на ньому, ні чарочок – порожніх та побитих (Леся Українка).

Як засвідчують спостереження, більшість іменників з варіантними флексіями, що вживалися в мові XIX ст., не виявляє функціонального або семантичного навантаження, і для них важко визначити точні правила вживання того чи іншого закінчення. Пор.: Недалеко від хатнього **порогу** стояла молодиця; Він поставив пляшку в кутку, коло **порога**; А прийде свято, неділя, підуть вони у парі до церкви, з церкви – обідати, після **обіда** – полягають одпочити; Вийшов після **обіду** в садок; – А куди – питали ... – До Ростову. – Не ходи до **Ростову**, ходім до Херсону. А він потяг далі – до **Ростова**; Посідали коло столу, зажидаючи **самовару**; Такі ночі завжди зганяють людей у теплу хату, до ясного світла, до блискучого **самовара** (Панас Мирний); Вийшла з пустого **городу**; Нема ані садочка, ані **города**; Погукує Галя. Після кожного **огука** вона пригортається до брата; Відрізнявсь голос від голосу, гук від **погуку** (Марко Вовчок).

У поетичних творах на вибір закінчення впливає рима, віршований розмір тощо. Тому вживання тієї чи іншої форми тут певною мірою обґрунтоване, пор.: Скажи, Найкраща сестро Аполлона, Навчи, голубко, поможи Полазить трохи коло **трона** (Т. Шевченко); Хіба розірвані всі пути? Хіба тиран вже з **трону** впав? (Леся Українка); Вітрець весняний тихенько дише, Немов діток тих до **сну** колише; Неначе хто її поставив на сторожі, щоб душу в кожний час будить від **сна**, щоб не заглухли в серці дикі рожі, поки нова не зацвіте весна; У маленькій хатинці, у тихім куточку Мати спить і дитина маленька. У віконце одчинене линуць з **садочку** урочисті пісні соловейка; І я дивлюсь так пильно, мов боюся, що більш мені не прийдеться побачить

того садо́чка спогадів моїх; День до останку згорів і лишилася нічка бліда. Світла немає, а темрява наче не сміє В тишу пекучу вступити. Не видно зірок ні сліда (Леся Українка); Дунув вітер понад ставом і сліду не стало; Із-за лісу, з-за туману, Місяць випливає ... ; Приїхали. Стали кругом ліса, Дивляться – нема нікого... Ту їх достобіса! Які груші уродили! Збивайте, хлоп'ята! (Т. Шевченко).

Проте і в поезії трапляються випадки байдужого чергування варіантних форм, напр.: Потоптав веселі квіти. Побив... Поморозив.. Шкода того барвіночка й недосвіта шкода! (Т. Шевченко); І гіллячко, і віночок Вже вити пора, А іще ж то барвіночку Для вінка нема (Леся Українка); Амінь всьому веселому Од нині до віка. І кидають на розпутті Сліпого каліку; Молодого, короткого не дали дожити люде віку. Я умерла Зимой під тином (Т. Шевченко).

Як у поезії, так і в прозових творах ХІХ ст. чимало іменників має закінчення, відмінні від сучасних нормативних. Напр: Він вашого листу дожидає; Нема огня (Марко Вовчок); То світило віконечко з коридора; Урока за ними не можна вивчити; Заробітчани проходили мимо магазину з дитячими цяцьками (Панас Мирний); Пишу собі, щоб не міняти Часа святого так на так; Розхристана, боса, З роту піна, мов скажена...; Що я – Неначе лютая змія Розтоптана в степу здиhaє, Захода сонця дожидає; Тече вода край города. Вода ставом стала. Прийшло дівча воду брати, Брало, заспівало; І плача, матернього плача Ісполню гради і поля, Да зрить розтленна земля, Що я держитель і все бачу; Третій, Іван Ярошенко, Славний вдовиченко, З лютої неволі, із Бахчисараю, Брата визволяє (Т. Шевченко); Се ж пісня того батальйона, що збройно в поле виступав під прапор свого легіона незламну силу закликав; Я раджу так: закрий ти сюю книгу і текста сього більше не читай; Моя душа ніколи не забуде Того дарунку, що весна дала...; Іще одна доклалася вага до тягару великого на серці (Леся Українка).

Отже, у вживанні варіантних закінчень іменників у художній літературі кінця ХІХ ст. не спостерігалось виразної тенденції до їх семантичної або стилістичної диференціації. Лише деякі з них стали формою вираження певних стилістичних обставин мовлення.

Неусталеність у вживанні закінчень родового відмінка однини **-а** та **-у** іменників чол. роду відбиває “Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка. У його словникових статтях подано понад 30 слів, що мають варіантні закінчення, які вільно чергуються без зміни значення слова: **барліг, -логу, -лога; гамазей, -зею, -зея; єдваб, -ба, -бу; Єрусалим, -а, -у; жак, -у, -а; завіт, -а, -у; звір, -а, -у; зруб, -а, -у; луб, -у, -а; нестаток, -тку, -тка; падо-лист, -у, -а; пліт – плота, плоту; прапор, -а, -у; причет, -а, -у; провулок, -лка, -лку; проділь, -ля, -лю; секрет, -у, -а; сирівець, -вцю, -вця; сон – сна, сну; сором, -му, -ма; стид, -а, -у; суд, -а, -у; стіл – стола, столу;**

шпиталь, *-ля*, *-лю*; *ясенець*, *-нцю*, *-нця* та ін. Спроби обґрунтування вибору одного із закінчень мають лише поодинокі слова, напр.: *брид*, *-у* (гидота, мерзенність), *-а* (гидка людина); *воловід*, *-воду* (налигач), *-вода* (людина, волокрад); *гид*, *-а* (мерзенна людина), *-у* (гидота, мерзенність).

В ілюстративному матеріалі до цього словника, крім зазначених, міститься ще чимало слів з варіантними закінченнями, напр.: Заняв її з *двору*; З твого *двора* з'їжджаю; Багато *народу*; близькі до *народу*; Такого *туману* впре, що й обдурить...; Не ставай край *тумана*, бо той туман – безуман; од *огня* і од води; викресали *огню*; Стоїть хатина, коло неї жменя *города*; Не рости, укропе, та вище *городу*; Вийшов з броварського *лісу*; Властитель такого *ліса* наймає собі завідцю – чоловіка, який би усю роботу у лісі на себе перебрав; Допоки *віку*; На многая літа, до кінця *віка*; Могущого чоловіка з *десятку* не викинеш; По чарці, по другій, та так може й до *десятка*, чи йлучче, доскочило; Ой спи, дитя, до *обіда*; Вже до *обіду* позасідали; Оден король... попідбивав під себе багато країв і *миру*; Що світа, то й *мира*; Чи не йде кров з *носа*; Підняв морду так, що й кочергою *носу* не достанеш; Берегом *Дуная* приплила; Перевезить мене на той бік *Дунаю*; Наша піч торкоче, чогось вона хоче, хоче вона раю, красного *короваю*; Піч наша регоче, *коровая* хоче; Шукай *вітра* в полі; Не дмухай проти *вітру*; От був мій пан-отець князь, великого *чину* дійшов; Дослужитись до великого *чина*; Кілько смаку, тільки й *гріху*; Бог не попустив великого *гріха*; Як Бог вигнав Адама і Єву з *раю*, то вони посідали в лісі; Тепер скорий шлях просторий до *рая* протерли; Із їх *розума* да й діждати; Поважне прямування його *розуму*; Коло *вівтару* служивши, з *вівтара* й живився; Допхатись до *берега*; Богу молись, а до *берегу* гребись.

Трапляються й такі випадки, коли у словниковій статті “Словаря української мови” подається одне закінчення, а приклад наводиться з іншим, варіантним, пор.: *васильок*, *-лька*: з запашного *васильку*; *лудан*, *-на*: Купили два косяка *лудану*; *полуничник*, *-а*: *Полуничнику* багато, а ягід на йому нема; *притиск*, *-ку*: У нас як б'ють, то з *притиска* та з відваги; *фіякр*, *-ра*: Запрягають коні до *фіякру*; *верх*, *-у*: Стоїть церква без *верха*, у їй людей без числа; Підпалили сосну від споду до *верха*; *ріг* – *рога*: Не так то густо дощ із *рогу* золотого їх покропляв; *чагарник*, *-ку*: оточена лісом і густою зарослею *чагарника*; *дзвін* – *дзвону*: щоб вона сім год не чула ні *дзвона*, ні чоловічого голосу; *костьол*, *-у*: Біля мурованого *костьола* стояли курені; *стіг* – *стогу*: Наскуб сіна з *стога*; *ослін* – *ослону*: Стола і *ослона* не було; *престіл*, *-тол*: Сами його розвінчали, скинули з *престола*; *байрак*, *-а*: Аж гульк! Із-за *байраку* татарва; *лісочок*, *-чка*: Прилетіла зозуленька з темного *лісочку*, сіла, пала, закувала в зеленім садочку;

пистоль, -ля: З **пистолю** кулею летючу птицю б'є; **причілок, -лка:** З **причілку** стіна прогоріла наскрізь.

Оскільки правописна система на той час ще не була усталеною, то в “Словарі...” зафіксоване різне написання того самого слова, як-от: **город – огород, карабин – карабін, крокіс – крокус, мундир – мундур** і под. Різнобій у використанні варіантних флексій позначився і на цих словах. Пор.: **город, -у**, але **огород, -а;** **карабин, -у**, але **карабін, -а;** **крокіс – крокосу**, але **крокус, -а;** **мундир, -у**, але **мундур, -а;** **аркан, -у**, але **оркан, -на (-ну);** **карк, -а**, але **карок, -рку;** **агрус, -у**, **агрус, -у**, але **агрис, -а, агрес, -а.**

Вільне варіювання флексій родового відмінка деяких іменників виявилось настільки сильним, що з часом закріпилося в мовознавчій літературі та правописних виданнях. Так, усі сучасні словники-довідники з правопису фіксують наявність в українській мові варіантних закінчень **-а** та **-у**, які не надають словам будь-яких змін у значенні, напр.: **гурту – гурта, двора – двору, моста – мосту, паркана – паркану, плода – плоду** і под.

“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка був великим досягненням української лексикографії. Оцінюючи значення “Словаря...”, автори “Курсу історії української літературної мови” зазначали, що хоч його правописна система не розв’язала багатьох питань правопису загальнонаціональної української літературної мови, не усунула тих розбіжностей, які існували, та основні правила цього правопису увійшли до наступних правописних систем нашої мови [65, 315]. “Словарь...” відбив наявність в українській мові початку ХХ ст. численних варіантних граматичних форм, не вказуючи на тенденції у їх використанні. На той час чітко виражених тенденцій у вживанні закінчень **-а** та **-у** родового відмінка однини ще не було. Професор Є. Тимченко, аналізуючи вживання закінчень **-а** та **-у** родового відмінка однини іменників чол. роду писав, що визначити певні категорії слів, які мають закінчення **-у**, поки що неможливо, оскільки взаємовплив іменників колишніх різних основ триває, все більше поширюючись на іменники – назви неістот [132, 34]. Лише з плином часу у варіантних форм з’явилися певні відтінки у значеннях, які закріпилися в межах літературної мови за різними функціональними і стилістичними сферами.

Про невпорядкованість у вживанні флексій **-а** та **-у** родового відмінка в іменниках чол. роду кінця ХІХ – початку ХХ ст. писав також М.А. Жовтобрюх, зазначаючи, що не тільки в словах тієї самої семантичної чи структурної групи, а навіть у тому самому іменнику часто спостерігалось вживання то одного, то другого закінчення, напр.: **народа – народу, мира – миру, інститута – інституту, сна – сну** і под. [45, 96]. Це визнає і М. Наконечний. Характеризуючи тогочасне використання закінчень родового відмінка

однини, він висловив слушне зауваження: “Дати певні правила, що вказували б із потрібною докладністю, які саме з іменників чоловічого роду у сучасній українській мові мають **-а(-я)** в родовому відмінку, а які **-у(-ю)** – річ, либонь, неможлива: нам довелося б поробити безліч застережень щодо окремих слів чи невеличких груп. Загальні тенденції визначити можна” [85, 105].

У 20-х роках були зроблені перші спроби повної нормалізації граматичної будови української літературної мови, врегулювання українського правопису. В усіх граматиках і правописних виданнях першої половини ХХ ст. щодо вживання закінчень **-а** та **-у** були зауваження про те, що чітких правил, які б регулювали використання цих закінчень, немає. Вони подавали лише загальні положення про те, що закінчення **-а(-я)** мають іменники, які означають конкретні предмети, а закінчення **-у(-ю)** властиве здебільшого іменникам з абстрактним значенням. Окремо подавалися винятки, слова, що не підпадають дії цих тенденцій, як-от: *без віку, до ранку, але з вечора* і под. Зауважувалося також, що є в мові слова, які можуть набувати обох закінчень без зміни значення: *сорома – сорому, стида – стиду* і т. ін. [117, 66 – 67; 133, 95 – 96; 73, 64; 138, 33 – 35; 85, 105 – 106; 114, 22 – 23].

Велику варіативність форм родового відмінка іменників чол. роду відбиває творчість тогочасних письменників, діячів науки та культури. Напр.: Хоч тікай на край *світа*; Готова піти хоч на край *світу*; Пішли літа марне з *світа*, як лист по Дунаю; Душа її спочивала од всіх кривд *світу*; Кінець *світа* настав; Не видно було навіть *комиша*; Йшли поміж високими стінами жовтого *комишу*; Боялись того... вільнолюбного *духу* народного; Тоді він ... закріп би їх вогнем свого неспокійного, великого *духа*; Редакторів *альманаха* ... від усіх причасних до *альманаху* (М. Коцюбинський); І Петро зводив з *світа* Українських козаків; Скільки наших поетів так і з *світу* зійшли, не побачивши творів своїх друкованими; Перший ректор київського *університету* ... ; ... про заснування *Університета* в Переяславі; З височайшого *наказа*; З *наказу* царя; боротьба *народу*; надії *народу*; нема такого *народу*; продукція *народу*; до *Новгорода* везли з Києва; з Києва до *Новгороду* (І. Огієнко); 15 *листопада*; 15 *листопаду*; з усього *кабінета* міністрів; половина *кабінету* міністрів; по заключенню *мира*; умови *миру*; за владу *пролетаріата*; до рук селянства та *пролетаріату*; бій на вулицях *Київа*; вивід з *Київу* частин; літав з *фронту* на фронт; викликав з *фронту*; ... явився в штаб запорізького *корпусу*, що стояв тоді в Проскурові, й заявив начальнику того *корпуса*, що його, Балбачана, призначено Головним Отаманом за отамана *корпуса* (В. Винниченко).

Така непослідовність використання варіантних закінчень викликала у провідних вчених, мовознавців стурбованість за стан

мовної культури в Україні. У цей час з'являється чимало публікацій з питань правопису, автори яких намагаються унормувати стихійний процес використання варіантних закінчень, визначити провідні тенденції семантичного або стилістичного їх функціонування [90, 55 – 56, 183; 85, 104 – 105; 33, 28 – 29]. Аналізуючи мову тогочасного письменства, М. Гладкий зауважував, що в морфології письменників є чимало недоладностей, як-от: *Харкову* (замість з *Харкова*), до *пароплаву* (треба *-а*) і под. [34, 18]. Він закликав авторів уважніше ставитись до використання відмінкових закінчень, дотримуючись правил, регламентованих “Українським правописом” 1929 р., який був прийнятий Українською Академією Наук у Києві. Але, на жаль, цей перший всеукраїнський правопис довго не діяв на центральній Україні, бо на зміну українізації прийшла русифікація і в 1933 р. було прийнято новий, зрусифікований український правопис, у якому питанню варіантності відмінкових закінчень приділялося мало уваги. Всі наступні видання українського правопису були передруками “Українського правопису” 1933 р. з невеликими доповненнями та змінами.

“Український правопис” 1993 р., як і всі попередні правописні видання, подає цілу низку положень щодо вживання закінчень *-а* та *-у* в іменниках чол. роду. Є тут зауваження і про паралельні закінчення, що не надають відтінків лексичному значенню (*столу* – *стола*), і про такі, які змінюють значення іменників (*каменя* (одиничне) – *каменю* (збірне)).

У сучасній українській літературній мові вільне варіювання флексій *-а* та *-у* представлене лише кількома іменниками (*барліг, баштан, гурт, двір, міст, паркан, пліт, плід, рій, стид, стіл*). Ще понад 150 слів мають обидві флексії, що є виявом семантичної диференціації цих слів, напр.: *алмаз, -а* (окремих кристал; інструмент), *алмаз, -у* (речовина), *волос, -а* (волосина), *волос, -у* (волосся; хвороба) і под.

Фахова література виділяє від 5 до 9 семантично або структурно окреслених груп іменників, що мають у родовому відмінку флексію *-а(-я)* і від 7 до 13 груп іменників з флексією *-у(-ю)*. У загальних же рисах ці флексії якоюсь мірою розмежовують конкретне (*-а /-я/*) і абстрактне та взагалі нечітко окреслене (*-у /-ю /*).

Звичайно, що така різноманітність сфер використання закінчень *-а* та *-у* призводить до їх змішування, зумовлює численні порушення правил їх вживання, визначених правописом. Цьому сприяє і те, що в самій народній мові, у говірках та в мові усної народної творчості є певні відхилення. У назвах предметів, явищ, процесів, абстрактних понять при загальній тенденції до збереження основних семантичних груп іменників із властивими їм флексіями *-а (-я)* та *-у(-ю)* в говорах виявляється далеко більше вагань у вживанні цих флексій, ніж у мові

літературній. Як свідчать карти “Атласу української мови” (Полісся, Середня Наддніпрянщина та суміжні території), у цьому найважливішому з погляду походження літературної мови діалектному ареалі не було змоги виявити будь-якої закономірності щодо розподілу закінчень **-а** та **-у** ні територіально, ні за лексико-семантичними групами іменників. Наприклад, у таких трьох групах іменників, як *луг, степ, край, яр; шум, блиск* та *барвінок, очерет* загалом переважає закінчення **-у (-ю)**, хоч можливе і паралельне закінчення **-а (-я)**. Навпаки, у таких групах іменників, як *кілограм, метр, гектар* та *Київ, Львів, Харків* переважає **-а (-я)**, але окремі вкраплення з **-у (-ю)** розкидані по всій території. Абсолютно паралельно в усьому ареалі зафіксовано *світу* – *світа*. Як у діалектах і просторіччі, так і в літературній мові розрізнення закінчення **-а(-я)** для вказаної групи іменників підпало під вплив досить численних семантичних, словотвірно-структурних та інших тенденцій, дія яких часто відбувається в прямо протилежних напрямках. Наслідком цього є те, що правила, які стосуються цих закінчень, в “Українському правописі” 1993 р. мають 20 пунктів, і майже в кожному з них подається чимало винятків. Тому в літературі спостерігаються хитання і щодо форм, нормативність яких сучасним правописом більш-менш усталена. Особливо часто поети відходять від узвичаєних у літературній мові правил уживання флексій **-а(-я)** та **-у(-ю)**, беручи першу флексію замість другої і навпаки. Напр.: Антена виглядала з-під *бушлату*, Солдат транзистор в пазусі нагрів, і пісня віддавалася солдату; Дно глибшає, і береги тікають, Аж небо рве свою блакить високу, І шторми піняться од краю і до краю, Од Ленінграда до *Владивостоку*; Розбігаються круто і не м’ячем з *розворота*, А головою Сократа пробивають ворота (І. Драч); Я – вогнище. Горить моя тривога. Це полум’я з Жовтневого *пролога*, Воно кайдани спалює й хрести; На дорогу я впав, а дорога Обвивалася клаптями *смога* і гула, як порожня цистерна; Усе життя я доростати буду До мудрості твоєї й доброти, До висоти твого важкого *труду* (Д. Павличко); Я вранці голос горлиці люблю. Скрипучі гальма першого *трамваю* Я забуваю, зовсім забуваю. Я вранці голос горлиці люблю (Л. Костенко); І не зміг заробить монумента цей наївний франк чи дуліб, бо не зміг він знайти *момента*, щоб узяти патент на хліб (В. Симоненко); Здається, ніби мирна днина, – Проте чорнобильська біда Не проминула без *сліда*, І гіркота пече полинна (М. Луків).

Усі ці відхилення від норми зумовлені вимогами римування. Проте трапляються випадки необґрунтованого використання позанормативних закінчень, пор.: Я тобі галантно не вклонюся, *Комплімент*а зроду не зліплю (В. Симоненко); Тут колоратурне сопрано леггорки зветься сокорінням білої курки – залицяється до галагана, та ще й Бах – імператор *органу* – зводиться над короварнею з

репродуктора; Починається золота агонія предсмертного *стрептиза* (І. Драч); Доцідивши стакан *первака*, Він занюхав скоринкою хліба, (Дід Семен компанійський у мене!) Одрігнув і потягся, мов кіт, і таке він сказав... (Б. Олій-ник). Очевидно, у цьому виявляються діалектні риси тієї місцевості, яка є батьківщиною поетів. Адже в мові поезії, на думку К.С. Горбачевича, немає нічого, чого б не було в зародку в народній мові [35, 23].

У художній прозі рідше, але також спостерігаються хитання щодо форм, нормативність яких сучасним правописом більш-менш усталена. Так, закінчення *-а* характерне для назв конкретних предметів, проте в цих іменниках іноді вживається *-у*, пор.: зірка *екрана*, для *екрана* візьми собі ім'я; про нову зірку *екрану*; Приклав лінійку до корпусу. Де вигин *борта*; Інші, понависавши з *борту*, ніяк не вгамуються; Паруси "*Оріону*"; Курс "*Оріона*"; Поручні його з товстого *каната*; Килимки всюди щоб морські, справжні, з різаного *канату* (О. Гончар); Тут немає стрілок, немає *циферблату*; Впливав до аудиторії, як морський скат до *акваріуму* (П. Загребельний). Трапляються випадки вживання закінчення *-а* замість *-у*, пор.: повернувшись із *округа*; для розваги *духа* стануть голосно уявляти, як ...; Хоч би він куди завербувався на край *світа*; Така завірюха, що й *світа* не видно (О. Гончар).

Паралельні флексії – результат поступового розвитку мови, наслідок певних історичних змін у її граматичній будові. Одні з них зникають у процесі уніфікації граматичних форм, внаслідок абстрагування, інші обростають новими конкретними значеннями, здобувають нові функції в контексті. Так, на початку ХХ ст. вільне варіювання закінчень *-а* та *-у* в іменниках чол. роду родового відмінка однини охоплювало значну частину слів, у сучасній українській мові у зв'язку з виробленням і стабілізацією єдиних літературних норм, спостерігається зменшення ненавантажених варіантів. Пор.:

“Словарь української мови”
за ред. Б. Грінченка:

“Орфографічний словник україн-
ської мови” 1994 р. :

гамазей, -зею, -зея

єдваб, -а, -у

Єрусалим, -а, -у

жак, -у, -а

завіт, -а, -у

звір, -а, -у

зруб, -а, -у

луб, -у, -а

нестаток, -тку, -тка

прапор, -у, -а

причет, -а, -у

провулок, -лка, -лку

проділь, -ля, -лю

гамазей, -ю

єдваб, -у

Єрусалим, -а

жак, -а

завіт, -у

звір, -а

зруб, -у

луб, -у

нестаток, -тку

прапор, -а

причет, -у

провулок, -лка

проділ, -у

секрет, -у, -а

сирівець, -вцю, -вця

сон – сна, сну

сором, -у, -а

суд, -а, -у

шпиталь, -ля, -лю

ясенець, -нцю, -нця

секрет, -у

сирівець, -вцю

сон – сну

сором, -у

суд, -у

шпиталь, -лю

ясенець, -нця

Варіантні мовні засоби становлять той резерв мови, який забезпечує гнучкість і розмаїтість форм вираження певного змісту. З плином часу у словах відбувається новий розвиток варіантних реалізацій, але вони вже стилістично диференційовані, закріплені або за формою мовлення (усного чи писемного), або за певним функціональним стилем, або за конкретною стилістичною ситуацією. Так, багатозначні слова, які на початку ХХ ст. не мали варіантних закінчень, у сучасній українській літературній мові вживаються з *-а* чи з *-у* залежно від значення. Пор.:

“Словарь української мови”
за ред. Б. Грінченка:

“Орфографічний словник української мови” 1994 р.:

акт, -у

булат, -у

волос, -а

дзвін – дзвону

залізняк, -а

кремінь, -меню

листопад, -у

лудан, -а

малюнок, -нка

непотріб, -а

ріг – рога

серпанок, -нку

чавун, -а

акт, -а (документ), *-у* (дія)

булат, -у (сталь), *-а* (зброя)

волос, -а (волосина),

-у (волосся; хвороба)

дзвін – дзвона (річ), *дзвону* (звук)

залізняк, -а (торговець, рак, ливарник),

-у (мінерал, цегла, рослина)

кремінь, -меню (маса, матеріал),

-меня (один камінь)

листопад, -а (місяць),

-у (опадання листя)

лудан, -у (тканина), *-а* (одяг)

малюнок, -нка (твір малярства, картина),

-нку (зображення дійсності письменником, актором та ін.)

непотріб, -ребу (про речі),

-реба (про людину)

ріг – рога (предмет),

– рогу (матеріал; зовнішній кут)

серпанок, -нку (тканина),

-нка (головний убір)

чавун, -а (посуд), *-у* (метал)

Деякі іменники набули нових, додаткових значень, які виражаються відмінними закінченнями, пор.:

Було:

алмаз, -у (діамант)

стало:

алмаз, -а (окремий кристал; інстр.),

	-у (речовина)
<i>буряк, -а</i>	<i>буряк, -а</i> (один корінь), <i>-у</i> (збірне)
<i>верх, -у</i>	<i>верх, -у</i> (верхня частина чогось), <i>-а</i> (дах; димар; у шапці)
<i>знак, -у</i>	<i>знак, -а</i> (мітка, позначка), <i>-у</i> (слід, відбиток)
<i>камінь, -ню</i>	<i>камінь, -меню</i> (маса), <i>-меня</i> (окремий уламок)
<i>кармазин, -у</i> (сукно; плаття з нього)	<i>кармазин, -а</i> (про людину), <i>-у</i> (сукно)
<i>clin, -а</i> (clin; шматок тканини; рід риби)	<i>clin, -а</i> (клинець), <i>-у</i> (ділянка землі)
<i>колос, -у</i>	<i>колос, -а</i> (колосок), <i>-у</i> (колосся)
<i>корпус, -а</i> (тулуб, стан)	<i>корпус, -а</i> (тулуб), <i>-у</i> (споруда; військове з'єднання; шрифт)
<i>папір, -перу</i>	<i>папір, -перу</i> (матеріал), <i>-пера</i> (документ)
<i>пояс, -а</i>	<i>пояс, -а</i> (пасок, талія), <i>-у</i> (смуга, зона)
<i>рахунок, -нку</i>	<i>рахунок, -нка</i> (документ), <i>-нку</i> (дія, результат)
<i>смарагд, -у</i>	<i>смарагд, -а</i> (окремий кристал), <i>-у</i> (речовина)
<i>смух, -у</i>	<i>смух, -у</i> (хутро), <i>-а</i> (одна шкурка)
<i>смушок, -шка</i>	<i>смушок, -шку</i> (хутро), <i>-шка</i> (одна шкурка)
<i>стан, -у</i>	<i>стан, -а</i> (в техніці), <i>-у</i> (в інш.знач.)
<i>талант, -у</i>	<i>талант, -у</i> (хист), <i>-а</i> (про людину; грошова одиниця)
<i>тип, -у</i>	<i>тип, -у</i> (зразок), <i>-а</i> (про людину)
<i>тис, -у</i>	<i>тис, -а</i> (одне дерево), <i>-у</i> (деревина)
<i>чин, -у</i>	<i>чин, -у</i> (посада), <i>-а</i> (про людину)

Отже, з розвитком української мовної системи змінювався характер і “діапазон” варіантності.

Варіанти, хоч і є виявом тієї самої сутності, мають окреме існування і відносно самостійну взаємодію з навколишнім середовищем. Це створює передумови для набуття деякими варіантами таких якостей, які “відривають” їх від того варіантного ряду, до якого вони входять, і перетворюють їх у нові сутності. Так виникло чимало іменників-омонімів, що розрізняються лише у родовому відмінку однини, напр.: *буркун¹, -а* (буркотун), *буркун², -у* (рослина); *вал¹, -а* (деталь машини), *вал², -у* (насіп; нитки); *гніт¹, -а* (прес); *гніт², -у* (гноблення); *дрік¹ – дроку* (рослина), *дрік² – дрока* (овід); *образ¹, -а* (ікона), *образ², -у* (обличчя, постать, художній засіб); *падолист¹, -а* (місяць), *падолист², -у*

(час опадання листя); *починок*¹, *-нка* (нитки на веретені), *починок*², *-нку* (початок); *ремін*¹, *-меня* (пояс), *ремін*², *-меню* (матеріал); *терняк*¹, *-а* (птах), *терняк*², *-у* (чагарник); *фук*¹, *-а* (в шашках), *фук*², *-у* (крик); *ячмін*¹, *-меня* (злак), *ячмін*², *-меня* (хвороба).

Отже, в самому явищі варіювання закладено можливість зміни й розвитку.

Незважаючи на тривале й інтенсивне вивчення форм родового відмінка однини іменників чоловічого роду, багато чого в цій проблемі залишається теоретично спірним, а з нормативного боку – нечітким. Це природно, якщо враховувати, що процес конкуренції триває і що тут, за словами С.П. Обнорського, “треба припускати цілу низку явищ у минулому, довгий ряд хронологічних і діалектичних етапів в історії форми, в історії, яка до чіткого кінця мовою ще не пройдена” [89, 103 – 104].

Автори та інтерпретатори сучасних правописних правил намагаються розв’язати проблему варіантності закінчень родового відмінка іменників чоловічого роду, виходячи здебільшого з їх семантики, а саме: назви конкретних предметів мають закінчення *-а (-я)*, абстрактних – *-у (-ю)*, одиничні – *-а (-я)*, збірні – *-у (-ю)* тощо. Хоч значення іменників, справді, пов’язане з тим чи іншим закінченням, семантичний принцип призводить і до численних непорозумінь. Так, наприклад, *шлунок* вважається назвою конкретного предмета і тому має в родовому відмінку флексію *-а*, а слово *мозок*, очевидно, є назвою збірного поняття (складається з численних нервових клітин) або речовини і має здавна усталену флексію *-у*. Вживання закінчень *-а/-у* в деяких іменниках підпало під вплив семантичної та словотвірної-структурної тенденцій, дія яких відбувається у протилежних напрямках. Напр., слова *кишечник*, *водолюб*, *димохід*, *стравохід* за значенням поділяються на такі, що мають збірне значення (кишечник) і конкретні (всі інші). За семантичним принципом тільки перше слово повинно мати закінчення *-у*, інші *-а(-я)*. Проте останні є складними безсуфіксними утвореннями, яким за чинним правописом властиве закінчення *-у(-ю)*.

Крім того, чимало іменників може мати два значення: одиничне і збірне, конкретне і переносне, більш абстрактне. У багатьох із них ці значення досить легко розмежовуються, пор.: *соняшника* (одна рослина) – *соняшнику* (збірне); *типу* (зразок) – *типа* (про людину) і под. Деякі випадки вже відображені у словниках, хоч і дуже непослідовно. Так, у новому “Орфографічному словнику української мови” 1994 р. видання подано два значення іменника *тис*: *тис*, *-а* (одне дерево), *тис*, *-у* (деревина), тоді як аналогічні іменники, зокрема *бук*, *дуб*, *граб* та ін. фіксуються лише із закінченням *-а*. У цьому словнику іменники *телефон*, *трамвай*, *план*, *предмет*, *наказ* подані як такі, що не мають варіантів у родовому відмінку однини: *телефону*, *трамвая*, *плану*,

предмета, наказу. Проте в мові часто вживаються їх варіантні форми, які є носіями певних значень. Наприклад, закінчення **-у** в слові **телефон** вказує взагалі на телефонну мережу, тобто має більш абстрактне значення: Службовець Київського **телефону**. Із закінченням **-а** це слово вказує на телефонний апарат: Не маю вдома ще модного білого **телефона**. Аналогічних значень набуває і слово **трамвай**, пор.: Він живе коло самого **трамвая** і Він вийшов з **трамвая**; Живу близько **трамвая** (колії) і Дожидаю **трамвая** (вагона) [33, 29]. Два значення цього іменника фіксує “Словник наголосів” М.І. Погрібного (К.,1964): **трамвай, -я** (вагон або поїзд міського транспорту), **трамвай, -ю** (міський електричний транспорт). Проте в “Орфографічному словнику української мови” 1994 р., як і в попередньому його виданні, слово **трамвай** подається тільки з **-я**.

Процеси нормалізації, які розгортаються в українському мовознавстві в останні роки, спричинились до того, що частина іменників чол. роду в родовому відмінку змінила закінчення **-а** на **-у**: **аулу, архіву, бавовнику, байраку, бакуну, борвію, буту, вальсу, виклику, водевілю, гніву, кисляку, мокрецю, обрубку, огріху, одуру, осередку, плаю, подвигу, рубежу, рум'яницю, солонцю, суржикку, суховію, сушнику, тернику, тузлуку, узорцю, цеху, чамбулу**. І, навпаки, у багатьох іменниках у цьому відмінку з'явилося закінчення **-а** замість **-у**: **базнета, барабана, баркаса, варіанта, виярка, в'яза, гака, гармана, герба, гайдана, двадцятка, десятка, джбана, дощоміра, дягеля, задвірка, згірка, зівка, зшитка, кипариса, капкана, карниза, квадрата, кетяга, кинджала, клена, комода, компаса, лавра, макогона, мухомора, обода, ослона, осокора, пагона, пакунка, підбора, підмурка, порога, приярка, променя, процента, рубанка, самовара, самопала, струменя, стяга, терема, уламка, фуганка, Херсона, часочка, шлунка, ялівника**.

Деякі іменники чол. роду набули відмінних закінчень лише в новому “Орфографічному словнику української мови” 1994 р. видання. Так, зокрема, **бережнюк, березник, березничок, березнюк, вербник, вербнюк, вишняк, віврик, засік, кахель, липник, липняк, ляпанець, ляпас, мазурок, молебень, сливник, сливняк, смішок, Спас, танок, терничок, черешник** мали в родовому відмінку однини нормативне закінчення **-а**, у цьому словнику вживаються з **-у**. Отже, у четвертому виданні правопису іменники, що позначають збірні поняття, набули закінчення **-у**: **березнику, вербнику, вишняку, сливнику** і под. Проте чомусь аналогічні іменники, зокрема, **підлісок, рокитник, смеречнюк, торос, хмизняк, ягідник, ялиник, ялівник**, які також мають збірне значення, залишилися із закінченням **-а**. Незрозумілою є заміна **-а** на **-у** в словах **ляпанець, ляпас**, адже вони сприймаються як конкретні. Іменник **спас** в “Орфографічному словнику української мови” 1976 р. подавався з двома закінченнями, які розмежовували його два значення: **спас, -а**

(свято) і *спас, -у* (порятунок). В “Орфографічному словнику української мови” 1994 р. видання друге значення цього іменника не подається, а *Спас* (свято) змінив закінчення *-а* на *-у*. Як засвідчують писемні джерела, закінчення *-а* це слово мало здавна. Напр.: Вона тільки-тільки що стала розпускатися, ... стигнути й наливатися, як червонобокі яблука об *спаса* (Панас Мирний). У “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка іменник *спас* також фіксується із закінченням *-а*. Використовується ця форма і в сучасному слововжитку, напр.: То вчить лелека своїх дітей літати, бо вже недалеко день *Спаса*, й кружляють лелечата над моїм садом (Р. Іванчук); У цій майстерні не існує поняття часу з його жорстоким шматуванням буття на минуле, теперішнє і майбутнє. Тут золотий полиск *Спаса* переходить у переливчате сяйво химерних орхідей... (“Сучасність”). Оскільки в сучасній українській мові вжива-ється вислів *немає спасу* (тобто порятунку), то варто було б для розмежування залишити закінчення *-а* для іменника *Спас* (свято).

Сталися зміни у використанні флексій *-а/-у* й в інших групах іменників. Серед них:

1. Назви конкретних предметів у сучасній українській літературній мові послідовно набувають закінчення *-а*. У “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка багато з них закінчувалося на *-у*, напр.: *багніт, -у*; *барабан, -у*; *баркас, -у*; *гак, -у*; *герб, -у*; *джбан, -у*; *капкан, -у*; *кинджал, -у*; *компас, -у*; *макогон, -у*; *пагін, -гону*; *стяг, -у*; *фуганок, -нку*; *чамайдан, -у* і под.

2. Назви кущових і трав'янистих рослин, збірні поняття у “Словарі...” переважно мають закінчення *-а*: *березняк, -а*; *березник, -а*; *бережняк, -а*; *вербник, -а*; *вербняк, -а*; *вівсик, -а*; *дубник, -а*; *дубняк, -а*; *жабник, -а*; *жабрій, -я*; *лепешняк, -а*; *липник, -а*; *липняк, -а*; *сливник, -а*; *сливняк, -а*; *сосник, -а*; *сосняк, -а*; *татарник, -а*; *терник, -а*; *чабер, -а*; *черешиник, -а*; *ягідник, -а*. Сучасний правопис ці іменники подає здебільшого із закінченням *-у*.

3. Назви дерев змінили флексію *-у* на *-а*, пор.: *в'яз, -а* (було *в'яз, -у*); *жереп, -а* (*жереп, -у*); *кипарис, -а* (*кипарис, -у*); *клен, -а* (*клен, -у*); *лавр, -а* (*лавр, -у*); *осокор, -а* (*осокор, -у*).

4. Іменники з матеріально-речовинним значенням у “Словарі...” здебільшого вживаються із закінченням *-а*, у сучасних правописних виданнях їм властиве *-у*, пор.: *бут, -у* (було *бут, -а*); *вапняк, -у* (*вапняк, -а*); *капусняк, -у* (*капусняк, -а*); *кисляк, -у* (*кисляк, -а*); *мазурок, -рку* (*мазурок, -рка*); *малинник, -у* (*малинник, -а*); *муселець, -льцю* (*муселець, -льця*); *тузлук, -у* (*тузлук, -а*); *фарфор, -у* (*фарфур, -а*); *яблушник, -у* (*яблуш-ник, -а*).

Хитання у використанні варіантних флексій *-а/-у* родового відмінка іменників чол. роду відбивають також фразеологізми – перлини народної творчості. У двотомному “Фразеологічному словнику

української мови“ Г.М. Удовиченка, а також в академічному “Фразеологічному словнику української мови“ у 2-х книгах подаються такі варіанти, як: *духа/духу, вітру/вітра, сорому/сорома, світу/світа, киселю/киселя, пуху/пуха, сліду/сліда*. Напр.: ані *духу*, боятися *духу*, давати *духу*, з усього *духу*, щоб і *духу* не було, ні слуху ні *духу* – гнати без *духа*, остатися без *духа*, ні *духа*, лишитися без *духа*; від *вітру* валитися, од *вітру* хилитися – доганяти *вітра* в полі, шукай *вітра* в полі; без *сорому* казка – без *сорома* казка; звести зі *світу*, на край *світу*, *світу* не бачити – з *світа* звести, *світа* перед собою не бачити, на край *світа*; дати *киселю* – дати *киселя*; *сліду* не стало – не було і *сліда*; не з заячого *пуху*, ні *пуху* ні пера – ні *пуха* ні пера. Лише словоформи *хріна/хріну* служать для семантичної диференціації фразеологізмів, пор.: до *хріна* (дуже багато, безліч), до *хріну* (для чого, навіщо). Деякі лексеми мають флексії, відмінні від сучасних нормативних, напр.: нема *суда* (на кого), у *страха* очі великі; як з *рогу* достатку.

Наведені факти свідчать про значну неусталеність у вживанні варіантних закінчень родового відмінка однини іменників чол. роду II відміни протягом багатьох десятиріч.

У сучасних умовах на характер варіювання закінчень значною мірою впливає розвиток засобів масової інформації, функціонування української мови в усіх галузях життя. Це полегшило умови для функціонально-стилістичної “міграції” варіантів, що спричинилося до появи численних нових варіантних форм, які не зафіксовані правописом. Напр.: І щоразу виготовлення ескізів декорацій, костюмів або *макету* йшло поряд із виготовленням власне декорацій, підготовкою до їх освітлювання; Але ця теза не витримує критики, бо ми не маємо *еталону* для вимірювання ступенів “передового” чи “відсталого” характеру мистецтва чи літератури; Зміст цього доленосного *документу* дає підстави назвати соціальний устрій, контури якого досить чітко окреслила Конституція, суспільством соціальної гармонії; Двірник Академії наук стояв і поливав зі *шлангу* вулицю; Сиділи обоє на порозі *ганочки*; Потім дістав з-під *прилавку* великий молоток; Готичні статуї з *верстату*; Сиділи біля *фонтану*; З вікна *трамвая*...; Дерся до *трамваю*; У своїх прогнозах щодо ймовірності того чи іншого *варіанту* автор може й помилитися; Церковний аспект Берестейської унії – це лише вершина *айсбергу* людського співжиття; Поміщик ... стріляє в юрбу з *кулемету*; Декорація товарного *вагону*; Зникли галасливі гості, сумує двір із фонтаном – з *балкону* не всміхається чарівник; У цьому суть *феномену* долі й творчості; Сутність національної ідеї як соціального *феномена* по-різному тлумачиться в науковій літературі; ... відрізнявся більшою гармонійністю і “соборністю” *суб’єкту* самовираження (“Сучасність”); Я підійшов до *експонату*...; Підносячи його до *шедевр*, найвеличнішого пам’ятника культури; Металеві прикраси традиційного

жіночого **костюму** (“Берегиня”); Ці люди потрапляють з **Ленінграду**; Дружина, від пристрасті до американських окорочків та збіговиська цілого **букету** хвороб, ще дужче розтовстіла (“Березіль”); Рідний край відвідали багато з присутніх громадян **Брадфорду** й околиць; ... якщо приїхав до Москви чи **Санкт-Петербургу** (“Українське слово”); До **Берліну** їздили численні делегації; Змушений був переїхати до **Сталінграду**; Попросить усіх пасажирів ... вісісти з **потягу** (“Український засів”); І Паліцин повернувся після відставки з **Петербурга**; У статті “Джентельмен із **Петербургу**“...; . У 1949 році М. Ветухів прибув до **Лос-Анджелесу**; Ветухів недовго затримався в Нью-Йорку і повернувся до **Лос-Анджелеса**, де його дочка закінчувала школу; Зробивши деякі справи, він знову їде до **Нью-Йорку**; З Бразилії до **Нью-Йорка** прибув на запрошення колишній його приятель; До **бараку** стали заходити в чорній вугільній пилюці в’язні; Хлопці... збудили мене, поволокли до санчастини: невеличкого **барака**, що був у таборі за поліклініку й за лікарню; Не під колеса поїзда, а з вікна звичайного **трамваю** викинувся О. Алчевський; Вона зламала замок **ящику**, де зберігався заповіт, і знищила його; Тож бажано викладання **предмету** вести рідною мовою; ...до **предмету** розмови; Говорити при тому варто не про зниження **рівню** виконання, а скоріше про зміну **рівню** сприйняття їхньої творчості; Під час зйомок, коли ми вовтузилися біля **апарату**, підійшли до нас дві жінки і кажуть: “Ви ж і нас зніміть, куховарок” (“Український засів”); Вліті 1993 року в Українському Домі відбулася виставка Братства українських митців “Кобзар” із **Петербургу**; Доля закидає його до **Парижу**; До **Мадрида** Рєпнін так і не дістався; Вирушив до **Лейпцігу**; Для всебічного огляду **предмету** необхідно поєднувати історичний інтерес із науковим; Редактори англomовного **варіанту** нашого видання... ; ...був нагороджений Св. Георгієм 4-го **ступеню** (“Український світ”); З них був дуже цінний іконостас Стрітенського вітара XVII ст., що являв собою середній ярус сучасного головного **іконостасу** і 1888 року був перенесений в цей вітаре; Вилучені також були дуже цінні панікадила. З-перед **амвону** панікадило митрополита Тимофія Щербицького; У цьому плані актуальним є дослідження весняних пісенно-ігрових комплексів – найглибшого й найдавнішого **пласту** народного мистецтва; На нашу думку, ім’я цього міфічного **персонажу** походить, скоріше, від праслов’янського *doľ* = низ, долина, яма; Отже, ім’я головного **персонажа** весняного танку “Подоланочка” може бути співвіднесене з “паралельним”, “тим” світом мертвих предків; Норми чинного **варіанту** українського правопису; ...елемент, присутній в усіх варіантах, крім **варіанта** А; В цьому ж часі був викопаний розвідковий шурф коло північної стіни **гаражу**; Першого дня Трійці дівчата, “зодягшись” у зелене вбрання з галузок берези і **клену** та запашних квітів, обходять з віншувальними піснями односельців (“Народна творчість та етнографія”).

Сучасні правописні видання подають ці іменники тільки з флексією **-а**. Проте автори підручника “Изучаем украинский язык. Самоучитель. Расширенный курс” у назвах населених пунктів чомусь допускають паралельне вживання форм із закінченням **-а(-я)** та **-у(-ю)**: **Рима/Риму, Парижа/Парижу** [28, 35]. І, навпаки, іменники, для яких нормативним зараз є закінчення **-у(-ю)**, часто вживаються з **-а(-я)**, напр.: Державність Києва носила на собі виразну печать **духа** свободи ; Як бачимо, текст незакінчений, тож можна очікувати ще одного **монологу** козака (“Народна творчість та етнографія”); Сенс творчості у контексті свободи **духа**.; Американська особливість заселення землі до її відкриття породжувала оптимізм, здатність до конкуренції і бадьорість **духу**; ...під мистецьким керівництвом Володимира Шашаровського, колишнього актора **театра** В. Бла-вацького; Владислава запросили стати сценографом цього **театру**; Ми готові до створення **міфа**; Подолати Абсурд можна лише творенням **Міфу**; Чекає на свою чергу голитися його, Ягодів, дорослий син, чекає і терпляче зносить батькове зволікання з закінченням **туалета**; Було, ловко смішить народець, аж тут, посеред **анекдота**, раптом як не здідькається...; А ти б **допита** не влаштовував; Ми знаходимося наприкінці **проміжка** між небуттям і таким же самим... (“Сучасність”); Жива українська душа прагне й вимагає нової одежі **духа**. Простежив шляхи розвитку **образа** “алтарного каменя” в середньовічній традиції і зв’язок цього книжного **образа** з “каменем-алтарем” в заговорах; ...до фольклорної творчості так званого “епічного” **періода**; ...пункт цілого генетичного **ряду**; ...палання від **огня**; ...істоти, **вчинка**, дії, всесвіту; лягло в основу **текста** казок; Одірвавшись од **обряду** ...; Учасниці **хора** звертались до присутніх; Учасники групи соціально-психологічного **тренінгу**; Для учасників **тренінга**...; Коли зміст похоронно-поминального **обряду** й зміст голосіння збігалися...; Зміст **обряду** набував своєрідних рис (“Берегиня”); Хліб-вода – нема **голода**; Кров... заливає чисту сторінку **життєпису** (“Український засів”); Кінцевий пункт цього **трубопровода** знаходиться тут (“Українське слово”); Маленька лампочка в кінці **коридора** неспокійно миготіла; Ну, прощай, Ігренє! До **гроба** би тебе не бачити; Не старій жінці, а комусь іншому іти на четвертий поверх без **телефона** (“Березіль”).

Отже, варіантність закінчень **-а/-у** родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни є досить поширеним явищем в сучасній українській мові. Найчастіше вона виявляється в іменниках – назвах неістот.

Аналогічних прикладів непослідовного використання варіантних закінчень родового відмінка однини **-а/-у** можна навести чимало. Очевидно, реально єдина норма цього відмінкового закінчення в сучасній українській мові існує тільки в деяких нечисленних групах іменників, напр., назви осіб і живих істот мають завжди закінчення **-а(-**

я): сина, чоловіка, коня, лева; так само назви окремих предметів, особливо ті, де **-а(-я)** під наголосом: **стілця, кілка, ножа;** назви почуттів – завжди **-у(-ю): болю, жалю, страху;** так само назви явищ природи і назви простору: **вітру, морозу, дощу, степу, лісу** (хоч у багатьох говорах тут виступає закінчення **-а**). Оскільки прийняття того чи іншого закінчення для деяких груп іменників є річчю суто умовною, то цілком можливим і доцільним видається допустити для них паралельні закінчення. Свого часу з такою пропозицією виступав ще академік А. Кримський. Думку про надання певним групам іменників паралельних закінчень підтримував М.М. Пилинський, який, зокрема, зауважував: “У практичній літературно-редакційній роботі дуже зручно іноді мати можливість вільного вибору того чи іншого закінчення залежно від синтаксичної конструкції і словесного оточення” [98, 30]. Часто така потреба, на його думку, виникає у випадку так званого подвійного родового, що його взагалі курси практичних стилістик радять уникати, але дотримуватися цих порад не завжди вдається. Вживання однакових закінчень іменників у таких випадках утруднює навіть саме розуміння тексту, бо зв'язок між словами виявляється неясним. Напр.: **прислухатися до голосу духу; в стані занепаду духу** і под. Автор радить у процесі подальшого уточнення правописних норм щодо закінчень родового відмінка враховувати досвід російських і польських мовознавців. І в російській, і в польській мові теж є певний паралелізм обговорюваних закінчень (хоч і виявляється він, звичайно, меншою мірою). Але лінгвісти цих країн пропонують лише загальні рекомендації щодо розрізнення паралельних закінчень.

Орфографічна комісія, яка працює над остаточною редакцією українського правопису, погоджується з тим, що правопис закінчень **-а/-у** в родовому відмінку однини іменників чол.роду II відміни викликає значні труднощі. Адже для їх правильного написання необхідно знати близько півсотні правил і винятків, різних застережень. А це значно затруднює вивчення їх, понижує грамотність усіх, хто користується українською літературною мовою. Тому в остаточній редакції українського правопису запропоновано формулювати правила тільки на вживання закінчення **-а(-я)**, оскільки їх значно менше, ніж на **-у(-ю)**. Проте і цих правил має бути 6 пунктів, до того ж деякі з них матимуть винятки. Всі інші іменники, які семантично не ввійдуть у ці правила, у родовому відмінку повинні мати закінчення **-у(-ю)** [14, 14 – 15].

Цей ретроспективний аналіз вживання варіантних закінчень **-а/-у** родового відмінка однини іменників чол. роду дає змогу зробити певні узагальнення.

У кінці XIX – на початку XX ст. в українській мові часто спостерігалось вільне варіювання форм іменників чол. роду родового відмінка однини. Словники та граматики лише фіксували ці явища,

проте виявити певні тенденції вживання варіантних закінчень на той час було практично неможливо. З появою загальноукраїнського правопису накреслилися певні тенденції їх використання. Згодом певна нормалізація (далеко не повна) відбулася в усіх писемних стилях сучасної української літературної мови. Проте в мові постійно відбувався процес осмислення варіантних реалізацій, одні словоформи зникали, інші диференціювалися в значенні, продовжуючи існувати як близькі, але не тотожні. Ці зміни фіксували (не завжди послідовно) словники та інші правописні видання. З дев'яностих років у зв'язку з розширенням і поглибленням сфер функціонування української мови в ній знову з'явилися численні варіантні форми родового відмінка однини іменників чол.роду. Аналіз живого усного мовлення засвідчує виразне вживання паралельних флексій. Паралельні флексії "становлять собою результат внутрішніх закономірностей розвитку мови і можуть залишатися такими на протязі тривалих історичних періодів, не уніфікуватись і не відмирати, а навпаки, набувати нової здатності до функціонування, нових якостей" [16, 52].

Отже, варіювання флексій **-а/-у** родового відмінка однини іменників чол. роду виявляється досить сильно. Оскільки нівелювати варіантні форми неможливо, бо це було б "явною шкодою для мови" [147, 28], а намагання звести всі випадки їх вживання в певні пункти правил спростовуються мовною практикою носіїв української мови, то, на нашу думку, пропозиції щодо нормативності обох флексій для певних груп іменників є цілком слушними. Втім, перевагу однієї з варіантних форм чи, можливо, остаточне закріплення паралельного їх функціонування розв'яже мовна практика.

2. Перерозподіл варіантних закінчень родового відмінка похідних іменників чоловічого роду у процесах словотворення

Загальне розмежування конкретного, одиничного й збірного, чітко окресленого й абстрактного, нечітко окресленого, наявність ще в давньоукраїнських пам'ятках флексій **-а(-я)** та **-у(-ю)** в певних семантичних групах іменників чол. роду, наявність паралельних флексій від того самого лексичного розряду іменників і навіть від тих самих слів – все це не тільки засвідчувало руйнування старої й одночасне витворення нової системи відмінювання, а й відкривало можливості використання різних з походження флексій для вираження відтінків значень слів, а то й диференціації їх значень, зумовлювало, на думку С.П. Самійленка, деякі своєрідності словотворення (пор., напр.: *верху*, але *вершка*, *саду* але *садка*) [112, 116].

Вживання закінчень родового відмінка однини в іменниках чол. роду, які зафіксовані в "Словарі української мови" за ред. Б. Грінченка, дає підстави констатувати, що вже на той час накреслилися провідні

тенденції у використанні флексій **-а** та **-у** у творенні іменників. Так, суфіксальні утворення вживаються переважно із закінченням **-а**, пор.: **березничок, -чка; вівсик, -а; дощик, -а; дощикок, -чка; кленок, -нка; колосок, -ска; лісок, -ска; лісочок, -чка; пилок, -лка; світок, -тка; світочок, -чка; смішок, -шка; терничок, -чка; труночок, -чка; узорець, -рця**. Але: **моріжок, -жку; пилочок, -чку; торжок, -жку; часочок, -чку**.

Послідовного розподілу закінчень **-а** та **-у** в таких іменниках ще не було (як немає його й досі), тому в мові художньої літератури суфіксальні іменники вживалися як із закінченням **-а**, так і з **-у**. Пор.: Потоптав веселі квіти. Побив... Поморозив... Шкода того **барвіночка** Й недосвіта шкода (Т. Шевченко); І гіллячко, і віночок Вже вити пора, А іще ж то **барвіночку** Для вінка нема; Моя душа ніколи не забуде Того **дарунку**, що весна дала; Вони ж причалять до **ліска**; Співець приступив до **гурточку** малого Поглянути, що там такеє? (Леся Українка); ... серед **пісочки**; Між зеленою листвою **вишняку**... (Панас Мирний); Й червоними стали хмари з **краєчку** (М. Коцюбинський).

У сучасній українській літературній мові в цих іменниках також спостерігається хитання у виборі того чи іншого закінчення. З цього приводу І.Г. Матвіяс зауважував, що слова із суфіксом **-ок**, якщо вони не означають речовини, матеріалу, мають закінчення **-а**: **ярка, ліска, сніжка, малюнка**. Флексія **-а** в таких утвореннях переважно наголошена [78, 98]. Проте тут же автор зазначає, що за умов ненаголошеності флексії серед таких утворень є випадки хитання: **списку – списка, барвіночку – барвіночка**. “Орфографічний словник української мови” 1976 р. видання фіксує суфіксальні іменники чол. роду переважно із закінченням **-а**, хоч вкраплення із закінченням **-у** трапляються частіше, ніж у “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка, пор.: **березника, березничка, вівсика, кленка, лісочка, світочка, смішка, терничка** (як і в “Словарі української мови”), але: **дощику, пилку, світку, труночку, узорцю** (у “Словарі...” тільки **-а**).

Вживання закінчень **-а** та **-у** в цих словах підпадає під дію протилежних тенденцій: як суфіксальні утворення, вони мають вживатися із закінченням **-а(-я)**, проте багато з них означають збірність, речовину, тому відповідно до загальних тенденцій, що діють у мові, повинні набувати закінчення **-у(-ю)**. В “Орфографічному словнику української мови” 1994 р. видання кількість суфіксальних іменників чол. роду, які в родовому відмінку однини прийняли закінчення **-у**, збільшилася, пор.: **березнику, березничку, вівсику, смішку, терничку**.

У “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка суфіксальні, префіксальні та безафіксні іменники переважно мали закінчення **-а(-я)** незалежно від їх семантики, пор.: **бережняк, -а; березник, -а; березничок, -чка; березняк, -а; вапняк, -а; вербник, -а; виклик, -а; вимок,**

-а; вишняк, -а; вівсик, -а; дубник, -а; дубняк, -а; жабник, -а; засік, -а; кисляк, -а; липник, -а; малинник, -а; мокрець, -я; нежит, -а; обрив, -а; обруб, -а; огріх, -а; одур, -а; перекіс, -коса; понюх, -а; рум'янець, -нця; синець, -нця; сливняк, -а; смішок, -шка; солонець, -нця; сосняк, -а; сушняк, -а; татарник, -а; терничок, -чка; узорець, -рця; черешник, -а. У сучасній українській мові ці іменники мають закінчення -у(-ю).

Префіксально-суфіксальні іменникові утворення, навпаки, в переважній більшості набували раніше закінчення -у, пор.: *виярок, -рку; доважок, -жку; додаток, -тку; заголовок, -вку; задвірок, -рку; зашийок, -йку; згірок, -рку; зшиток, -тку; озадок, -дку; пагорок, -рку; підлісок, -ску; підмурок, -рку; пригарок, -рку; придаток, -тку; придолинок, -нку; приярок, -рку; сповиток, -тку*. За сучасними правописними нормами вони вживаються із закінченням -а. Аналогічні зміни сталися із складними іменниками, в яких колишня флексія -у змінилася на -а: *дощоміра, самовара, самопала, самостріла*.

“Український правопис” 1993 р. видання, хоч і намагався усунути розбіжності у використанні закінчень -а та -у родового відмінка однини в іменниках чол. роду II відміни, проте чітких рекомендацій щодо їх вживання не подав. Тому в “Орфографічному словнику української мови” 1994 р. немає послідовності у розмежуванні цих закінчень. Характерно, що частина суфіксальних іменників чол. роду II відміни в родовому відмінку однини має закінчення -а. Проте залишається значна кількість словотвірно однотипних іменників, які зберігають закінчення -у. Їх семантика різноманітна. Іноді іменники тієї самої семантичної групи мають різні закінчення. Це спостерігається серед іменників, що є:

а) назвами явищ природи: *вітерець, -рцю; димок, -мку; душок, -шку; дощик, -у; жарок, -рку; запашок, -шку; льодок, -дку; морозець, -зцю; пилок, -лку; пилочок, -чку; сніжок, -жку; сніжечок, -чку; туманець, -нцю; туманочок, -чку; холодок, -дку, але: димочок, -чка; дощикок, -чка; вогник, -а; вогничок, -чка; штормик, -а; шумок, -мка; холодочок, -чка;*

б) назвами речовини та рослин: *борщик, -у; жирок, -рку; квасок, -ску; киселик, -у; коньячок, -чку; медок, -дку; медочок, -чку; первачок, -чку; салатик, -у; узварець, -рцю; чайок, -йку, але: баличок, -чка; бульйончик, -а; шашличок, -чка; філейчик, -а; бур'янець, -нцю; горошок, -шку; льонок, -нку; мачок, -чку; теренець, -нцю; тютюнець, -нцю; хрінок, -нку; часничок, -чку; щавлик, -у, але: мигдалик, -а; перчик, -а; ріпачок, -чка;*

в) назвами рослинних масивів, збірних понять, місця, простору: *дубнячок, -чку; терничок, -чку; сушичок, -чку; хворостець, -тцю; хмизок, -зку, але: бульварчик, -а; вишнячок, -чка; гайок, -йка; гайочок, -чка; городець, -дця; краєчок, -чка; ланок, -нка; лісок, -ска; лісочок, -чка; лужок, -жка; лужечок, -чка; майданчик, -а; моріжок, -*

жка; перелісок, -ска; пляжик, -а; пригірок, -рка; садок, -дка; садочок, -чка; ставок, -вка; ставочок, -чка; степок, -нка; тротуарик, -а; тротуарчик, -а; ярок, -рка; ярочок, -чка.

Очевидно, варіантність форм родового відмінка зазначених іменників – факт не граматичного, а лексико-граматичного характеру. Вона неоднаково охоплює навіть семантично однотипні розряди іменників.

3. Історія формування закінчень родового відмінка однини іменників жіночого роду сучасної III відміни

До сучасної III відміни належать іменники жін.роду на приголосний основи та іменник *мати*. З походження це здебільшого іменники жін.роду колишньої основи на *-i-*. У сучасній українській літературній мові у родовому відмінку однини вони мають закінчення *-i*, яке є порівняно новим. Староукраїнські пам'ятки послідовно засвідчують у родовому відмінку однини флексію *-u* (зрідка графічно *-ы*): безь *печали, хитрости*, до *ночи*. Флексія *-i* (--- *-ь*), що виникла внаслідок впливу іменників з основою на *-ja*, фіксується лише поодинокими прикладами в пам'ятках з XV – XVI ст. і частіше – з другої половини XVI ст. [112, 145 – 146]. Процес заміни флексії *-u* на *-i* здійснювався протягом століть, неоднаково відбувався він у різних діалектах української мови. Так, для північних говорів єдиної флексії родового відмінка однини в іменниках III відміни немає; вживаються як паралельні або як визначальні в деяких говірках, а то і в населених пунктах то флексія *-u*, то флексія *-i*. Для більшості південно-західних говорів типовою є флексія *-u*, проте в південноподільських говірках при звичайних формах *тіні, печі, міді* трапляються і форми *соли, смерти*, а в східноподільських говірках наявна тільки флексія *-i*. Особливо строкатим є вживання флексій *-i* та *-u* в південно-східних говорах. Відсутня єдність у вживанні цих флексій навіть у говорах середньонадніпрянських [112, 146]. Тому на початку XX ст., коли ще не було загальноукраїнського правопису, писемна мова відбивала місцеву вимову і відзначалася неупорядкованим вживанням закінчень *-u* та *-i* родового відмінка однини іменників жін.роду III відміни. Галицькі й буковинські періодичні видання, орієнтуючись на тодішні західноукраїнські граматики, що рекомендували в іменниках III відміни писати *-u* [117, 75], майже зовсім не вживали тут закінчення *-i*. У східноукраїнських виданнях це закінчення з'являлося частіше, особливо в словах, що закінчувалися на *ж, ч, ш* або на м'який приголосний: *речі, печі, сповіді, тіні* [132, 39].

Неусталеність у вживанні цих закінчень фіксує “Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка. Іменники, основа яких закінчується на два приголосні, переважно мають закінчення *-u*: *акуратности, байдужости,*

вісти, дерти, жерсти, радості, спритності тощо. Проте трапляються подібні слова із закінченням *-і*: *жерді, жовчі, приятні, старості, черні*. Ще більшою варіантністю відзначаються іменники жін.роду, основа яких закінчується на один приголосний. Так, різні закінчення мають слова з однаковими приголосними основи, пор.: *пам'ять – пам'яти, мечеть – мечети, несить – несити, печать – печати*, але: *блакить – блакиті, мить – миті, нить – ниті, нечеть – нечеті, путь – путі, сіть – сіті; осінь – осени*, але: *оболонь – оболоні; неміч – немочи*, але: *відсіч – відсічі, велич – величі*.

У словниковій статті для деяких слів подаються обидва варіантні закінчення без зміни значень цих слів, як-от: *п'ядь (-ди, -ді); стріть (-ти, -ті); челядь (-ди, -ді)*. Проте в ілюстративному матеріалі варіантних форм трапляється значно більше. Напр.: Брила снігу, *соли*, льоду; Ні ложечки *солі*; Саме гупої *ночі* пішли ми ...; Не доспали *ночі*; Нема щастя без *зздрості*; Завидько з *зздрості* нудився; Гості не з *любості*; Робити до *любості*; Треба *крови*; Дай моєму війську *крові* напиться.

Досить часто іменник жін. роду подається з одним закінченням, а в ілюстраціях використовується інше. Напр.: *безчесть, -ти*: Я не хочу такої *безчесті*; *кість – кости*: ... коло жовтої *кості*; *забрость, -сти*: На яблуні багато *забрості*, багато яблук буде; *подать, -и*: не кладуть *податі*; *Русь, -си*: Налетіли гуси з *Русі*, сколотити воду Марусі; *півть, -ти*: Чтире *півті* солонини; *стать, -ти*: Цих часів з жадної *статі* у москалі не беруть; *тінь, -і*: ...до ночної *тіні*; *шерсть, -ти*: І став він обтавать, аж пара з *шерсті*.

Неупорядкованість вживання закінчень *-і* та *-и* в іменниках жін. роду з основою на приголосний звертала на себе увагу вчених і письменників. К. Михальчук присвятив цьому питанню спеціальну розвідку, в якій, розглянувши й проаналізувавши тогочасну писемну практику, прийшов до висновку, що закінчення *-і/-и* в цих іменниках у нас “тепер міняються до схочу на всі лади, зовсім-таки безпідставно часом“, і висловив побажання “встановити певні кермуючі критерії в написанні даних форм“ [83, 261].

Усі українські граматики початку ХХ ст. відбивають спроби науковців визначити основні тенденції використання закінчень *-і* та *-и* в іменниках жін. роду III відміни. Цьому питанню надавали значення такі вчені, як Є. Тимченко, М. Грунський, О. Курило, М. Левицький, І. Огієнко, М. Наконечний, М. Гладкий, О. Синявський та ін. Усі вони відзначали, що іменники жін. роду III відміни як в діалектах, так і в літературній мові мають переважно закінчення *-и*, особливо іменники на *-ть* з попереднім приголосним. Але в іменниках на шиплячий (*ніч, ніч, річ*) та на м'який приголосний у східноукраїнських говорах вживалося закінчення *-і*, яке й було ухвалене Всеукраїнською Правописною Конференцією як нормативне в цих групах іменників. Як

виняток, закінчення **-и** залишалося в поодиноких словах: *соли, Руси, осени* [133, 107 – 109; 40, 24; 63, 58 – 59; 73, 72; 90, 61; 85, 129 – 130; 114, 26 – 27]. Ці норми вживання закінчень **-і** та **-и** родового відмінка однини іменників жін.роду III відміни було затверджено в “Українському правописі” 1929 р. Процес уніфікації закінчень **-і** та **-и** в літературній мові відбувався швидше, ніж у діалектах. Наступні видання “Українського правопису” визначали вже як нормативну тільки флексію **-і**, яка і сьогодні є нормою сучасної української літературної мови. Проте останнім часом мова деяких періодичних видань, радіо і телебачення засвідчує варіантні форми іменників жін.роду III відміни на **-и**. Закінчення **-і** та **-и** вживаються дуже непослідовно, хаотично, зовсім невмотивовано. Вони можуть використовуватися в одній публікації, на одній сторінці і навіть в тому самому реченні. Напр.: І нитка *пам’яти* свята З глибин біжить в майбутнє... ; І що без *пам’яті* життя, Без древніх заповітів (“Український засів”); Однак аналіза цього питання на історичному матеріалі доби Великої Київської Держави – Київської *Руси* – виходить поза межі однієї *доповіді*; Але несподівана смерть гетьмана поховала його плани відновлення Української Держави в історичних межах, тобто в кордонах Київської *Русі* (“Український світ”); Йому вдалося уникнути *смерті*; ...врятуватися від *смерти*; З часів Київської *Русі* ... ; ...доби Київської *Руси* (“Народна творчість та етнографія”); До 130-річчя від дня народження *Любови* Шульгіної; Подібні згадки про перли *Любові* Федорівни є у реєстрі опису; Цей лист з далекої *Тюмені* є разом з тим свідченням *близькості* почуттів і стремлінь патріотів української *державності*; До *честі* оперативників зловмисника вони знайшли швидко. До *відповідальності* його, однак, вирішили не притягувати, зваживши на щиросердне каяття; Зрештою, не тільки зал поводився диференційовано від надзвичайно уважного поцінування до офіційної *ввічливості* чи навіть *байдужості* й нерозуміння (“Українське слово”); Роман Віктюк має за головну тему *любові* ...; Йдеться в моїх виставах про сутність почуття *любови*; ...що мало привести до підвищення *продуктивності* й відновлення *конкуренто-спроможності* цих країн; переваги та вигоди від підвищення *продуктивності*... (“Сучасність”). Заговори відображають зміст середньовічної, не язичницької, а християнської *мітотворчості*; види усної народної *творчості* (“Берегиня”).

Подібних прикладів можна навести багато, бо в жодному з видань, які використовують обидва закінчення, немає системності в їхньому вжитку. Отже, виникла потреба перегляду правописних норм стосовно закінчень **-і/-и** родового відмінка іменників жін.роду III відміни. Орфографічна комісія, визнаючи потребу вироблення єдиного правопису для всіх українців, що проживають як в Україні, так і за її межами, вважає, що він має базуватися на всьому історичному досвіді його творення і вносить пропозицію повернути іменникам III відміни на

-ть у родовому відмінку однини традиційне закінчення **-и**: *вісти, повісти, радости*, а також таким іменникам, як *кров, любов, осінь, сіль, Русь* [14, 15].

Отже, треба сподіватися, що з виходом у світ остаточної редакції “Українського правопису” проблема варіантності закінчень **-і/-и** родового відмінка однини іменників жіночого роду III відміни буде певною мірою розв’язана.

РОЗДІЛ II ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ ВАРІАНТНИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ У ДАВАЛЬНОМУ ВІДМІНКУ

1. Історія формування закінчень давального відмінка іменників чоловічого роду II відміни

Варіантні закінчення **-ові, -еві (-єві)** та **-у(-ю)** в давальному відмінку історично походять від окремих груп іменників, що належали до різних основ. Закінчення **-у (-ю)** мали іменники колишніх основ на **-о-, -jo-**, які утворювали найбільший за обсягом клас іменників давньоруської мови; сучасні закінчення **-ові, -еві (-єві)** розвинулися з давньоруської флексії **-ови**, яку мали іменники **-й-** основ, що становили невеликий за кількістю клас слів. Отже, розвинувшись у давнину з малочисельної групи слів, закінчення **-ові, -еві (-єві)** в сучасній українській мові набуло значного поширення й стало конкурувати із закінченням **-у (-ю)**. (Надалі формою на **-ові** позначаємо можливі варіанти на **-ові, -еві, -єві**; формою на **-у** – варіантні форми на **-у, -ю**).

Явище диференціації форм давального відмінка на **-ові/-у** своїм корінням сягає історичного минулого української мови. Вже давньоруська мова засвідчує випадки змішування, взаємозаміни закінчень в окремих групах відмінювання: іменники чол. роду з давньою основою на **-о-, -jo-** могли приймати закінчення іменників з давньою основою на **-й-** і навпаки: **конєви, сыноу**. Поступово закінчення **-ови** помітно поширюється на іменники чол. роду з основами на **-о-, -jo-**, а також на іменники з іншими основами. У староукраїнських пам'ятках XIV ст. найпоширенішою флексією давального відмінка однини іменників чол. роду є флексія **-у**, менш поширеними (переважно в іменниках – назвах істот) є форми з **-ові**. Очевидно, такий розподіл флексій пов'язаний з їх походженням, адже флексія **-у** була властива великому класові слів, отже, вона й домінувала. Іменники середн. роду в українських грамотах XIV – XV ст., як і в пам'ятках XIV – XVII ст., послідовно мають флексію **-у (-ю)**.

В українських грамотах XIV – XV ст. закінчення **-ови** іменників чол. роду трапляється частіше, причому вже не тільки в іменниках – назвах істот, а й у назвах неістот: **льсови** [51, 212].

Дослідники мови староукраїнських пам'яток В. Курашкевич та І. Керницький зазначають, що в українських пам'ятках вже з XIV – XV ст. закінчення давального відмінка однини **-ові/-у** мають виразно відмінне територіальне поширення. У грамотах північних територій відзначено лише закінчення **-у (-ю)**, а в галицьких грамотах поряд із закінченням **-у (-ю)** виступає закінчення **-ові, -еві (-єві)**, яке властиве

не лише назвам осіб, але також, хоч і рідше, назвам неістот (*пожитков*, *записов*) [57, 41].

Слід відзначити, що поширення цих закінчень залежало також і від жанру пам'ятки. У ділових документах переважало закінчення *-у (-ю)*. Лише назви осіб зрідка приймали закінчення *-ови (-єви)*. Ці ж закінчення, хоч і не так часто, але вживаються у приватних листах і документах. У пам'ятках релігійного і релігійно-повчального характеру засвідчені як форми давального відмінка на *-у (-ю)*, так і форми на *-ови, -єви*.

Продуктивність варіювання форм давального відмінка однини іменників II відміни з плином часу зазнавала змін. Для пам'яток XVII ст., особливо з середньої Наддніпрянщини, типовою вже є флексія *-ови*. Вона вживається в іменниках, що означають як назви істот, так і назви неістот. Загалом у пам'ятках XVII ст. іменники – назви предметів здебільшого мали закінчення *-у*, іменники, що означали назви людей, широко вживалися з варіантними закінченнями *-ови /-у*. На вибір закінчення *-ови* в той час мала вплив тенденція формальної диференціації родового і давального відмінків однини в іменниках чол. роду. Якщо в родовому відмінку вживалася форма іменника на *-у*, то для уникнення збігу форм у давальному відмінку використовували марковану флексію *-ови*: *гаю* (родовий відм.), *гаєви* (давальний відм.). У пам'ятках простежується також вживання форм на *-ови/-у* в іменах і прізвищах або відповідних прикладах з уникненням двох однакових закінчень поряд: *Семенови Мазуренку*. Проте таке використання варіантних закінчень є досить непослідовним [31, 58].

Автор першої української граматики О. Павловський зазначав, що закінчення *-ові, -єві (-єві)* в давальному відмінку “рідко употребляється въ именах вещей одушевленныхъ и того реже въ неодушевленныхъ” [92, 6]. Проте поступово це закінчення поширювалося на все більшу кількість слів, що дало підстави авторам українських граматик XIX – початку XX ст, зокрема Є. Тимченку, О. Синявському, М. Наконечному та ін., визнати його таким, яке переважає в українській літературній мові [133, 96; 114, 23; 85, 106 – 107; 63, 49; 73, 64].

Вживання варіантних закінчень давального відмінка однини іменників II відміни у творах письменників XIX – початку XX ст. відбиває об'єктивний процес їхнього розвитку. Так, зокрема, у мові творів Марка Вовчка паралельно використовуються закінчення *-ові/-у*, але перевага надається останньому закінченню, пор.: Що ж маю вашому *братові* казати? Треба *хазяїну* кудись далеко на хутір виїздити; Звелів *десятнику* додому однести; А *кріпаку*, хоч як щаститься, усе добро на лихо стане; Я присягаю зеленому *гаю*.

У творах Панаса Мирного іменники чол. роду в переважній більшості мають закінчення *-ові*, пор.: ... він радів холодному *вітрові*; І

місто П. зраділо ясному **світові**; Дякує Мотря **богові** ...; ... повідало **мирові** мудрі діла; Ніхто не перечив **бенкетові**; Він подав **Колісникові** руку; ...радий такому... **викупові**.

Тарас Шевченко і Леся Українка у назвах істот послідовно вживають закінчення **-ові**, хоч іноді трапляється й закінчення **-у**; іменники – назви неістот у них мають тільки форми на **-ові**, пор: Мов тополя, виростає **світові** на диво; Мир **мирові** подарують і славу вівіки; І процвітало, і на небо Хвалу **творителю** несло (Т. Шевченко); Сей поклик гіркий, безнадійний, вразливий **Співцеві** у серце віддався; Слухачі **співцю** за тєс Ділом скрізь давали раду; Але сам своїм серденьком бідним Я життя тому **скарбові** дам; **Законові** корився і Нерон; **Народові** й **сенатові** хвала! (Леся Українка).

В ілюстративному матеріалі до 4-томного “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка також переважають форми на **-ові** в давальному відмінку іменників чол.роду: Паляниця – **хлібові** сестриця; Вона стане на користь **людові** нашому; ... своєму **родові** подячні; Зробив полегшення нашому **красві**; Так рад, як торішньому **снігові** і под.

У творчості М. Коцюбинського, І. Огієнка та В. Винниченка спостерігається аналогічне вживання варіантних закінчень давального відмінка однини іменників чол. роду II відміни: варіантні закінчення **-ові/-у** мають іменники – назви істот (з помітною перевагою форм на **-ові**), а іменники – назви неістот майже послідовно набувають закінчення **-ові**. Пор.: Гафійка подає води **Прокопу**; ... й **панові** таке буде, як **волові**; Чиста загибель тепереньки **чоловікові**; Хоче шепнути своєму **сусіду** ...; Вона понесе світло в темряву, потіху – **смутоківі**; ... ще більше додавало мертвоти сумному **красвидові**; ... в живі очі розсміятися мудрому, та несвідомому **станові** речей (М. Коцюбинський); Придбала славу своєму **авторові**; ...а **солов'ю** України, покійному **М. Лисенкові**, не дозволяли під нотами ставити слів; Архірей не порішив такого складного питання і передав його **Никону**; Синод крепко наказує митрополиті Київському **Самуїлу** Миславському...; Письменники наші не могли коритись тому **станові**, який завела у нас Катерина (І. Огієнко); Розповівши “старшому **братові**”, як якомусь далекому **чужинцеві** ...; ... передала її одному кулуарному **герою**; Усякому **демократові** треба без церемонії боротись...; Піддаючись **натискові** широких народних мас...; ...надання цьому **рухові** певного наряду; ... користь і **фронтіві**, й революції; ... яка цілком відповідала всьому **режимові**; Вселюдському **поступові** було абсолютно не на користь, що ...; ... стали виявляти жагуче бажання їхати на Вкраїну, служити рідному **красві** (В. Винниченко).

Якщо в пам'ятках XVII ст. на вибір закінчення **-ові** мала вплив тенденція до формальної диференціації родового й давального відмінків іменників чол. роду однини, то в другій половині XIX – на початку XX ст. ця тенденція вже не помітна, оскільки закінчення **-ові**

вживається в усіх іменниках чол.роду, незалежно від форми родового відмінка. Так, форми на **-ові** властиві іменникам, які в родовому відмінку однини мають закінчення **-а**, тому вживання маркованого закінчення **-ові** давального відмінка не є обов'язковим для диференціації їх відмінкових форм. Напр: Дніпро берег ріє-ріє, **Яворові** корінь мие; Недовгий шлях – як **човнові** До синього моря...; ... У Лиман погнало, а Лиман **Дніпрові** Тую журбу-мову на хвилі подав (Т. Шевченко); Ти повинен ще послужити **Римові** чимало; На вічну пам'ять **листочкові**, спаленому приятельською рукою в непевні часи (Леся Українка); ... рада **гостинцеві**; ... потурай **гріхові**; ... дивувались **хлібові**; Та хай йому, тому **погребові** (Панас Мирний); Вона могла би подати другу руку ... й самому **Берлінові**; І хто знає, як би повернулась уся історія Росії, коли б цьому **факторові** дано було силу; Я радий іменно такому **кінцеві**; ... неможливо здоровому робочому **шлункові** давати їсти не здорову... їжу (В. Винниченко).

Отже, цей короткий ретроспективний аналіз вживання закінчень у давальному відмінку однини іменників чол. роду II відміни свідчить про те, що закінчення **-ові, -еві (-єві)**, поступово витісняючи закінчення **-у (-ю)**, у кінці XIX – на початку XX ст. набуло великого поширення в українській мові. Мовна практика українських письменників, науковців переконує в тому, що розподіл закінчень **-ові/-у** не залежить від семантики іменника: іменники – назви неістот навіть послідовніше набувають закінчення **-ові**, ніж іменники – назви істот. Це визнає і М.А. Жовтобрюх. Вивчаючи мову української періодичної преси кінця XIX – початку XX ст., він зазначив, що “у давальному відмінку закінчення **-у** поширене було в іменниках середн. роду й дуже рідко траплялося в іменниках чол. роду... Набагато частіше ... використовувалося тоді закінчення **-ові**” [45, 96]. Мова періодики, як і художньої літератури цього періоду, не підтверджує думки про те, що форми на **-ові** властиві в давальному відмінку однини іменникам чол. роду, які є назвами істот, а форми на **-у** – решті іменників чол. роду.

Ці закономірності вживання варіантних закінчень давального відмінка однини іменників чол. роду відображені у граматиках та словниках, які видавалися в першій половині XX ст. Так, академік А. Кримський у курсі “Української граматики” наголошував, що іменникам чол.роду в давальному відмінку однини властиве закінчення **-ові**, форми на **-у** вживаються дуже рідко [60, 47]. Цієї ж думки дотримується і Є. Тимченко, в “Українській граматиці” 1917 року він відзначав, що давальний відмінок має закінчення **-ові, -еві (-єві)** та **-у (-ю)**. Пануючою є форма на **-ові**. Закінчення **-у** вживається переважно при збігу двох форм давального відмінка: **пану Іванові** [133, 96]. “Український правопис” 1929 р. визнає закінчення **-ові** як нормативне для всіх іменників чол. роду. Закінчення **-у** вживається в них при збігові цих форм, а також в іменниках на **-ів, -ов, -ев** і под.

“Український правопис” 1933, 1946, 1960 рр. виділяє основне закінчення **-ові** для всіх іменників чол. роду, а також допускає вживання в іменниках – назвах неістот закінчення **-у** без будь-яких обмежень і коментарів, що можна пояснити, очевидно, впливом російської мови, в якій усі іменники чол. роду мають у давальному відмінку однини закінчення **-у**. Згодом у граматиках почали вказувати на те, що закінчення **-ові** характерніше для іменників – назв людей і взагалі істот, а форми на **-у** мають іменники – назви неістот. Це призвело до того, що тривалий час в українській мові паралельно із закінченням **-ові** як основним, активно вживалося закінчення **-у**, яке також було нормативним.

У 50 – 60 рр. нашого століття, коли йшлося про варіантність закінчень давального відмінка іменників чол. роду, важко було визначитись у використанні тієї чи іншої форми, бо в мові були не поодинокими такі факти: паралельно з **-ові** іменники – назви істот могли мати флексію **-у**, і навпаки, паралельно із флексією **-у** іменники – назви неістот могли мати флексію **-ові**. На думку Л.А. Булаховського, закінчення **-ові** в українській мові переважно вживається у назвах осіб [12, 278]. Слушне зауваження висловив М. Наконечний, зазначивши, що в давальному відмінку однини можна говорити власне про кількісну перевагу форм на **-ові** в іменниках – назвах істот над менш численними формами давального відмінка на **-ові** в назвах неістот [86, 84].

Спостерігаючи за мовною практикою сучасних прозаїків, поетів, виявляємо різне використання варіантних флексій давального відмінка однини іменників чол. роду при загальній тенденції до переважного використання форм на **-ові**. Так, у поезіях В. Симоненка, М. Луківа, М. Вінграновського, Б. Олійника переважає закінчення **-ові**. Пор.: Сім десятків **дідові** старому, Сам незчувсь, коли і відгуло; Посміхайся **вітрові** грайливо, Травам ім'я милого шепчи; **Начальникові** килимом під ноги слав язик (В. Симоненко); І знов у моді пастораль, **Модернові** на зло (М. Луків); Величальна **народові** (М. Вінграновський); О, скільки воїв, див і голосів Ви дарували **світові**, вхопивши часом нуль у нагороду; Я **народові** кожному глянув у вічі; І, покликавши в свідки Ісуса і матір божу, Він таке їм прорік, Що малим і **наперові** зась (Б. Олійник).

Ліна Костенко, використовуючи обидві флексії, перевагу віддає формам на **-у**, пор.: Хіба **митцеві** місце серед зборищ? Спинись. Подумай. Не жадай хвали; **Митцю** не треба нагород, його судьба нагородила. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина; От бідний грек! Треба ж було **греку** Так наражать себе на небезпеку; І в Борисфен задумливо впадає якась незнана **грекові** ріка; ...читаємо, як **скіфу** золотому дає скрижаль богиня золота; **Абат**у донесе, абат нас не погладить; То він червону китайку із свого жупана видирає, меншому

брату на прикмету покидає; Та ще, можливо, кіммерійський крук сіда *коню* буланому на круп.

Поети Д. Павличко і І. Драч, активно вживаючи варіантні форми, незначну перевагу віддають закінченню *-ові*, пор.: Я син землі, що родить хліб і мрію. Вона безсмертя кожному дала – *Поету, космонавту, гречкосію*; Вставай, іди, та знай, що вже немає Для невмирущих вороття до крові, До всього, що принижує, вбиває і служить не *князеві*, а *князькові*; Хотів руками він до дзвонів дотягтись, Збудити глиб земну і наднебесну вись Хвалою *хлібові* – сильніше якмога Сказати: понад хліб нема на світі бога! (Д. Павличко); Незавидний мій брате, б'ю чолом твому тихому *дневі* – Я вкорінююся тобою до усіх моїх найзахланніших верховин; Підстружи олівця її лезом сліпучим, як смерть, і віддайся *віршєві*! Його океанному клятому *вирові*; *Художнику* – немає скутих норм. Він – норма сам, він сам в своєму стилі (І. Драч).

З версифікаційних потреб у поезії частіше, ніж у прозі, стає можливим уживання форм на *-у* замість форм на *-ові* в давальному відмінку. Використання односкладової флексії зумовлене тут віршованим розміром, римою тощо. Пор.: Я дивуюся своєму дивленню, Я освідчуюсь *світу* світлому, Такому юному, такому дивному, Моєму *світєві* (І. Драч).

Отже, у сучасній поетичній мові широко використовуються варіантні флексії давального відмінка, але в кількісному відношенні переважають форми на *-ові*.

У наукових розвідках 70-х років помітною була тенденція до послаблення позиції флексії *-ові* в публіцистичній, технічній та науковій літературі, за винятком праць мовознавців, літераторів та фольклористів. Міцніші позиції утримувала ця флексія в художній прозі та в окремих різновидах наукової мови (лінгвістичні праці, дослідження з літературознавства) [130, 79; 105, 40]. В.В. Поставний зауважував також, що однією з провідних тенденцій у функціонуванні варіантів давального відмінка однини іменників II відміни є тенденція до їх уніфікації, що варіанти з односкладовим закінченням помітно активізувалися, особливо в нехудожніх стилях (у науковій, технічній літературі і в діловому мовленні) [106, 14].

Ю.О. Карпенко в давальному відмінку однини іменників II відміни виділяє основне закінчення *-у*, оскільки воно притаманне всім без винятку іменникам II відміни. Варіантне закінчення *-ові* може з'являтися лише в частини (хоч і досить значної) цих іменників. Особливо легко такі закінчення, на думку автора, варіюються в назвах людей і тварин [55, 34].

Проте творчий доробок прозаїків, публіцистів 70 – 80-х рр. спростовує це твердження. Так, у мовній практиці П. Загребельного, О. Гончара, С. Колесника, І. Дзюби та ін. перевага надається закінченню *-ові*

в усіх іменниках чол. роду, пор.: Покрученість міських вулиць ... сприяла не попелястій машині, а червоному **мотоциклові**, а сонце присвічувало теж не **Шляхтичеві**, а **Юхимові**; Зрадив йому, як **дарункові** (П. Загребельний); ...дати **ліфтові** хід; Цистерна-молоковоз..., що кушпелить услід **грузовикові**...; ... відповідний цьому **дневі** (О. Гончар); Від продажу хліба малому **хуторові** виручки нема; Самому ж **колгоспникові** важко стягтися на хату...; Все є, щоб бути самостійному **колгоспові** (С. Колесник); Як сприяти ...**розвиткові** мови українського народу; Навіть воно далеко не все тотожне **націоналізмові**; ... як нам бути далі і що робити – всім, **народові**, і кожному зокрема (І. Дзюба).

90-ті роки ХХ ст. знаменують відродження української національної культури, духовності, а отже, й української літературної мови, активізацію її вжитку у всіх сферах життя й діяльності людини. Тому на сучасному етапі розвитку нашої мови спостерігаємо нові тенденції у використанні закінчень давального відмінка однини іменників чол. роду II відміни, передусім тенденцію до активного вживання флексії **-ові**, яка в художньому, публіцистичному та деяких різновидах наукового стилю витісняє з ужитку флексію **-у**, напр.: Опірність народу зростає пропорційно **рівневі** загрози мови; ... все приписується “чорнобильському **чинникові**”; На зміну **ямбові**...; ...надають **віршеві** ...; ...дає високу характеристику **творові** (“Сучасність”); Ліпше б тому **болеві** заткатись (“Березіль”); ... не поспішав передавати **помічникові** своїх водійських навичок і умінь (“Український засів”); ... офіційно-діловому **стилеві**, **термінові**, **намірові**, **розвиткові**, **складникові** (З матеріалів наукової конференції); У зв’язку з наміром Міністерства освіти України ліквідувати статус університетів трьом вищим школам, а саме Волинському державному **університетові** ім. Л. Українки, Прикарпатському державному **університетові** ім. В. Стефаника і Запорізькому державному **університетові**, що викликало зрозуміле обурення громадськості, публікуємо відкритий лист **Президентові** України Леоніду Кучмі (“Українське слово”).

Дослідники морфологічних варіантів у 70-х роках вказували, що іменникам із суфіксом **-ізм** не властиве закінчення давального відмінка **-ові** [105, 40; 121, 35]. Але мовна практика останніх років переконує в протилежному, пор.: ... стільки впертого протистояння бездуховності, **речовізму**, **егоїзму**; Навіть воно далеко не все тотожне **націоналізмові**; По-моєму, гіршого присуду **соціалізмові** ... не придумав би ніякий лютий ворог (І. Дзюба); ...всупереч модерному **націоналізмові** (“Український засів”); **Організові** потрібно “зібратися з силами” (“Українське слово”); Протиставмо цьому **катастрофізму** тривкість...; ...де є місце і радості, і журбі, і **оптимізму**, і розпачеві; Я би протиставив авангардизм **постмодернізму**; ...поклали край **тоталітаризмові** (“Сучасність”); ... **шовінізму**, **більшовизмові** (З

матеріалів наукової конференції); Підсвідомий опір **тоталітаризмові** (“Березіль”).

Вживання форм давального відмінка на **-ові** від іменників, що мають суфікс **-ізм**, знаходимо і в творчості авторів початку ХХ ст., зокрема у М. Коцюбинського та В. Винниченка, напр.: Короткозорому **оптимізму** немає місця...; Тішуся дуже тими результатами, тим більше, що вони заперечили моєму **песимізму** (М. Коцюбинський); Таким чином, “пробуджена ніжність” зараз же підпорядковувалась селянському **реалізму**; І найщиріші руські демократи охоче вірили **царизму**; ...самоуправління, як протилежність **абсолютизму**; Це руському **імперіалізму** було тільки вигідно; ... допомогли українському **сепаратизму**; Це улешувало руському **націоналізму** розперезатись (В. Винниченко). У “Правописному словнику” Г. Голоскевича (1929 р.) для іменників із суфіксом **-ізм** у давальному відмінку однини подано обидва закінчення: **-у**, **-ові**, напр.: **альпінізму** і **альпінізові**, **атеїзму** і **атеїзові**, **геройзму** і **геройзові**, **монархізму** і **монархізові** тощо.

Отже, очевидною є тенденція до відновлення провідної ролі закінчення **-ові** в іменниках чол. роду із суфіксом **-ізм**, як це було на початку ХХ ст.

Існування варіантів дає змогу найбільш точно, доцільно використовувати їх у мові. Проте трапляються, на нашу думку, приклади невмотивованого, неточного вживання однієї з варіантних форм давального відмінка. Не зовсім вдалим є, наприклад, вживання закінчення **-ові** в таких іменниках, як **вплив**, **волхв** і под., бо воно призводить до нагромодження однакових звуків у сусідніх складах, пор.: Яке щастя для людства, Що ми, дорослі, не маємо сили Підкорити дітей нашому **впливові**, Дидактичним замахам нашим (І. Драч); – Гей, – кричу я Головному (**волхвові** чи магу?), – Що це в тебе, чоловіче, діється в господі? (Б. Олійник).

І якщо в поезії використання таких форм зумовлене різними чинниками, то в інших стилях небажаного збігу звуків можна уникнути. Проте іноді він трапляється, напр.: Завдяки такому **впливові** ... (З матеріалів наукової конференції); Та більше щастило **фольклорові**, він приваблював до себе досить велику кількість дослідників (“Українській світ”).

Не завжди виправданим є також вживання закінчення **-ові** в тих іменниках, які мають омонімічні форми серед присвійних прикметників або інших форм слів, пор.: **генералові** (давальний відм. однини іменника чол. роду), **генералові** (прикметник у формі множини); **королеві** (давальний відм. однини іменника чол. роду **король**), **королеві** (давальний відм., однини, іменника жін. роду **королева**), **королеві** (прикметник у формі множини) **світові** (давальний відм. однини іменника чол. роду), **світові** (прикметник у формі множини) і т.ін. Це може ускладнити розуміння висловленого. Так, наприклад, у вірші Д.

Павличка можна зрозуміти значення форми *королеві*, лише прочитавши наступні два рядки: Як лиш *королеві* зір Чийсь не до вподоби, – Вибрать очі! – він кричав, Пінячись від злоби. А в реченні Сходити на берег *королю* чомусь не хотілося (“Вітчизна”) закінчення *-ю* дає змогу одразу зрозуміти значення форми *королю*. Якщо в реченні Відомий *світові* феномен... (“Сучасність”) не виникає сумніву щодо значення слова *світові*, то в реченні ... продемонструвала *світові* жахи ... (“Сучасність”) значення слова *світові* визначити важко: чи це давальний відмінок іменника *світ*, чи знахідний множини прикметника *світові*? У таких випадках слід використовувати форму на *-у*. Невиправдане вживання форми на *-ові* знаходимо ще у Панаса Мирного, напр.: *Генералові* давали Лейбі – чи то пак *генералові* – одсипного трохи. Тут доцільніше було б ужити закінчення *-у* з метою уникнення зайвого повторення однакових звукових комплексів.

При збігові кількох іменників чол. роду у формі давального відмінка однини для уникнення одноманітних відмінкових закінчень у граматиках та практично у всіх виданнях “Українського правопису” рекомендують вживати закінчення *-ові* та *-у*: *Симоненкові Василю*. Ця закономірність у вживанні вказаних флексій простежується в усіх стильових різновидах української літературної мови, пор.: Ніколи не скажеш, що і в нього мотор дає перебої, що і йому, *життєлюбіві* й *жартуну*, знайомі страждання (О. Гончар); *Начальникові* цеху, *Держикраю*; *Назарькові* й *Шляхтичу* дали справжні, а *Калмикові* – умовні роки...; Влада над собою подібними давала *Назарькові* й *Шляхтичу* довір'я з боку начальства (П. Загребельний); Завдяки здоровому *гуморові* й *оптимізму*; *Президентіві* України *Леоніду* Кучмі (“Українське слово”); ... дякують *Іванові* *Денисенку*, *Павлові* *Шандруку*, *Федорові* *Ревенку* (“Березіль”).

Проте інколи вживаються й однакові форми при збігові іменників чол. роду у давальному відмінку: ... не присвятили *Павлу* *Савченку* (“Березіль”); автор висловлює подяку Канадському *інститутіві* українських студій і особисто його *директорові* *професорові* *Зенонові* Когуту; Пам'ятники *Тарасу* *Шевченку* в Яготині, *Івану* Гонті, *Степану* Руданському на Вінничині, *Степану* *Васильченку* (“Народна творчість та етнографія”); ... співає... завзятому *постмодерністові*, точно вдвічі молодшому від нього *англійцеві* *Мартінові* *Еймісові* (“Сучасність”); Риси, такі властиві *Василеві* *Стусові* як *літературознавцеві* та *критикові* (І. Дзюба). Вважаємо, що таке нагромадження однакових закінчень є небажаним, його слід уникати, чергуючи варіантні форми давального відмінка. Правильний, виважений відбір варіантних закінчень робитиме нашу мову милозвучною, сприятиме підвищенню мовленнєвої культури. Тому вважаємо прикрим недоглядом те, що в посібнику “Изучаем украинский язык. Самоучитель. Расширенный курс” (Выхованец І.Р., Карпиловская Е.А., Клименко Н.Ф., 1993) для

давального відмінка однини іменників чол. роду зовсім не подано варіантне закінчення **-ові** [28, 35–37].

Як засвідчують наші спостереження, вживання варіантних закінчень давального відмінка в сучасній українській літературній мові характерне для всіх іменників чол. роду II відміни. Протягом історичного розвитку мови одна з форм була більш продуктивною, інша – рідше вживаною, деякий час обидві форми вживались як рівнозначні, а згодом перевага у вживанні знову надавалась одній із форм. Так, флексія **-у** в іменниках чол. роду була продуктивнішою в давньоруській та в староукраїнській мові, пізніше її витіснила флексія **-ові** (кінець XIX – початок XX ст.), а потім знов активізувалася флексія **-у** (форми на **-ові** вживалися обмежено у назвах істот). На сучасному етапі розвитку української літературної мови спостерігається виразна тенденція до повернення закінчення **-ові** всім іменникам чол. роду II відміни в давальному відмінку. Воно є типовим для більшості говорів сучасної української мови. Ця тенденція виявилася настільки сильною, що охопила й іменники середн. роду II відміни.

Згідно з четвертим виданням “Українського правопису” 1993 р. іменники II відміни у давальному відмінку однини мають закінчення **-ові, -еві, -єві** або **-у, -ю**. Закінчення **-ові** (у твердій групі), **-еві** (у мішаній групі та в м’якій після приголосного), **-єві** (у м’якій групі після голосного та апострофа) мають іменники чол. роду (за винятком іменників на **-ів (-їв), -ов, -ев, -ин, -ін (-їн)** типу *Київ, Лебедин, острів, Львів, рів*). Ці ж іменники приймають і закінчення **-у, -ю**: *будинкові – будинку, краєві – краю, нахилів – нахилу, батькові – батьку*. Варіантні закінчення **-ові/-у** мають також іменники середн. роду із суфіксом **-к-**, що означають малі істоти: *дитяткові – дитятку, теляткові – телятку*. Закінчення **-у (-ю)** мають усі іменники середн. роду. У деяких словах правопис фіксує закінчення **-ові, -еві**: *лихові, містові, серцеві*.

2. Розвиток варіантного закінчення давального відмінка в іменниках середнього роду II відміни

Іменникам середн. роду, як уже зазначалося, була здавна при-таманна флексія **-у(-ю)**. Так, староукраїнські пам’ятки XIV – XVI ст., а також джерела XVII ст. засвідчують вживання іменників середн. роду тільки із закінченням **-у(-ю)**. Але вже у творах письменників XIX – початку XX ст., зокрема Т. Шевченка, Панаса Мирного, Марка Вовчка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Винниченка, спостерігаємо вживання паралельно із закінченням **-у** в іменниках середн. роду закінчення **-ові**, пор.: *Читай, читай та слухай дзвона, А серцеві не потурай* (Т. Шевченко); *...не дали лихові тебе посісти; Дарма й сонцеві, що в глухих нетрях землі риється якесь сліпорode звіря...; І цареві горе, а*

військові – друге; Попустивши поводи **серцеві** (Панас Мирний); ...запобігти **лихові** (Марко Вовчок); І **сонцеві** рідна, й безодні була б моя пісня без слова; І **тілові** її не муж господар, а кат... (Леся Українка); Запобігти **лихові** не можна було; І вже не знаю, як мені, бідній, недужій, запобігти **лихові**; Йон мусить якось зарадити **лихові**, щось зробити; Хоч **серцеві** легше буде ; ... хрипливим голосом скаржитися **небові** (М. Коцюбинський); ...допомагала своєму **військові** (В. Винниченко).

Поява у творах цих письменників закінчення **-ові** в іменниках середн. роду зумовлена вживанням аналогічних форм у живій народній мові. Відомо, що в говорах сучасної української мови тенденції у вживанні варіантних флексій давального відмінка виявляються по-різному: давньоруську флексію **-у** найпоширеніше зберігають східнополіські та середньополіські говори, меншою мірою південно-східні та карпатські говори; флексія **-ові** є типовою для південно-східного наріччя, а також для багатьох подільських та волинських говорів; для переважної більшості південно-західних говорів типовою є флексія **-ови**; у південно-західних говорах ця флексія вживається ширше, ніж **-ові** в говорах південно-східних, охоплюючи собою майже цілком не тільки іменники чол. роду, а й іменники середн. роду [112, 121 – 122]. Отже, проникнення форм середн. роду із закінченням **-ові** в літературну мову зумовлене активним використанням їх у говірках. У “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка, де широко представлений ілюстративний матеріал з живої народної мови та з фольклору, теж зафіксовані іменники середн. роду із закінченням **-ові**, напр.: Більмо **окові** нічого не шкодить, але не бачить; ... то стане на одну ногу, відповідню тому **ухові**; ...не дає доводу **ділові**; Не радуйся чужому **лихові**; **Тілові** треба б мнякшому бути, а то бач, яке шкарубке; **Пеклові** дуже розкішна фантазія народня надала штучність картини дуже цікавої.

Дослідник мови української періодичної преси кінця XIX – початку XX ст. М.А. Жовтобрюх також відзначав, що закінчення **-ові** вживалося в іменниках не тільки чол., а й серед. роду: **ділові, лихові** [45, 96].

Якщо в живій народній мові існують варіантні форми, то це означає, безперечно, що наявна спадкоємність в їх існуванні, що вони винесені з глибокої давнини, перенесені через тривалі історичні епохи і тому мають здатність впливати на нормування літературної мови. Використання письменниками, діячами науки й культури закінчення **-ові** в іменниках середн. роду спричинило появу у граматиках зауваження щодо закінчень цих іменників у давальному відмінку однини. “Український правопис” 1929 р. (I видання), в основу якого було взято “Найголовніші правила українського правопису”, прийняті Всеукраїнською Академією Наук 1919 р., визначаючи нормативним для

іменників середн. роду закінчення **-у(-ю)**, допускає вживання закінчення **-ові** в деяких іменниках типу **теляткові, лихові, серцеві, військові, святкові, сонцеві**. “Український правопис” 1946 та 1960 рр. подає лише два іменники середн. роду з варіантними закінченнями **-ові/-у**: **лиху** і **лихові, серцю** і **серцеві**.

Дослідник варіантів іменників В.В. Поставний визнає нормативним для іменників середн. роду лише закінчення **-у**, відзначаючи, що у функціонуванні варіантів давального відмінка іменників II відміни є тенденція до їх уніфікації, яка найбільш послідовно виявила себе в іменниках середн. роду. Вживання обох форм іменників середн. роду на той час було нормою тільки у двох словах: **лихо, серце**. Скорочення кількості слів з варіантними закінченнями – з п’яти (1929 р.) до двох (1960 р.) дало підстави авторові зробити відповідні висновки. В усному мовленні, за словами дослідника, флексія **-ові** може вживатися і в деяких інших іменниках середн. роду, зрідка це вживання трапляється в художніх творах [105, 40].

“Український правопис” 1993 р. подає три іменники середн. роду, які мають варіантні форми: **лихо, серце, місто**. У “Фразеологічному словнику” Г.М. Удовиченка (1984 р.) варіантні закінчення **-ові/-у** має іменник середн. роду **небо**: буде й **небу** жарко – аж **небові** жарко. Академічний “Фразеологічний словник української мови” у 2-х книгах (1993 р.), крім фразеологізму **аж небові жарко**, містить ще й такі, як **давати волю серцеві; потурати серцеві; не було де і яблукові впасти**. Це свідчить про тривалість вживання варіантних флексій в іменниках середн. роду, оскільки фразеологізми витворюються протягом певного часу, а джерелом їх творення є переважно усна народна творчість.

Незважаючи на нормативність лише закінчення **-у** в давальному відмінку іменників середн. роду, форми на **-ові** використовувалися в художній літературі, переважно в поезії, пор.: Ми – людства непідкупного боління, Що **сонцеві** не дасть упасти ниць; А може, в закавулочку вузькому, Куди не легко **сонцеві** дійти, На виразки й печалі бідноти Він поглядав з обшарпаного дому? (Д. Павличко); Та усмішка, та дивна дивина Живе, як пташка, **сонцеві** підвладна (І. Драч); ... Це – грань моя. І я з оцього місця Не зрушу, доки **сонцеві** на схід На крові роду не посію місто, Щоб з кров’ю не пішов мій рід; І стає на коліна, і **небові** молиться (Б. Олійник); **Літові** далеко до дощу, Перевито золото туманом; ... Але було вже пізно мальвам, і **літові**, і ластівкам... (М. Вінграновський); ...не відаючи, як запобігти **лихові** (П. Загребельний).

Останнім часом закінчення **-ові** помітно розширило лексико-семантичну сферу іменників середн. роду, пор.: ... виставляє **сонцеві** на огляд; ...нічиєму **окові** не досяжні (О. Гончар); ...дозволено котитися **колесові** історії; ...великому індустріальному **містові**, розташованому...; ... селу політична нація ні до чого... **селові** багато що із модерних

духовних та матеріальних здобутків може здаватися “ні до чого”; ... показує собі, дзеркалові та цілому світові язика, ще раз оглядає кімнату; Тим часом “Дон Кіхот” з гравюрама Густава Доре промовляє серцеві більше, аніж звичайний текст без ілюстрацій; Емалі київських майстрів виграють і виблискують... барвами так, що спершу боляче окові, яке Абсурд привчив до раціонального споглядання (“Сучасність”), ... забезпечив перемогу українському військові, яке тоді билось з поляками проти турків (“Український засів”); Важливо знати, що саме потрібно вашому тілові (3 реклами на телебаченні); Вважали, що Трійця відкриває дорогу справжньому літові (Радіожурнал “Рідне слово”).

Отже, на сучасному етапі розвитку української літературної мови закінчення давального відмінка однини іменників чол. роду **-ові, -еві (-єві)**, активно витісняючи закінчення **-у(-ю)**, все ширше проникає в систему іменників середн. роду, які протягом багатьох століть не мали варіантних закінчень.

3. Правомірність вживання варіантного закінчення давального відмінка в іменниках жіночого роду III відміни

Особливістю функціонування відмінкових закінчень в останні роки є виникнення варіантів у давальному відмінку однини іменників жін. роду III відміни. За чинним правописом ці іменники не мають у давальному відмінку однини варіантних форм, вживаючись тільки із закінченням **-і**: мудрості, ночі, осені, творчості, солі. Але останнім часом на сторінках деяких українських видань з'являються приклади використання в цих іменниках паралельно з нормативним **-і** закінчення **-и**, напр.: мудрости, вічності, пам'яти. Проте воно вживається непослідовно і невмотивовано. Це засвідчує те, що форми давального відмінка іменників жін. роду з обома закінченнями використовуються в одній публікації або на різних сторінках певного видання. Пор.: Ті, що служили його пам'яти; Одну з робіт ... Макаренко присвятив пам'яти свого батька; Бурхливій діяльності Херсонесу і життю всього Криму зашкодила навала сарматів; Розвивалися вони насамперед завдяки праукраїнській працьовитості та духовності; Родіон позаздрив старанності шефа (“Український засів”), На догоду демонській сутності (“Українські проблеми”). Але: Це вони надали видимості любові й ненависті, богомудрості та фарисейству (“Український засів”). У заголовках тижневника “Українське слово” (1995 р. від 15 червня) на першій сторінці читаємо Пам'яти патріярха Мстислава, а на одинадцятій сторінці – Пам'яті Петра Остапчука.

І хоч закінчення **-и** тільки недавно з'явилося і є малопоширеним, нам видається доцільним простежити історичний розвиток закінчень давального відмінка однини іменників жін. роду III відміни, щоб виявити причини виникнення в сучасній мові цього закінчення.

В українській літературній мові процес нормалізації відмінкових форм іменників III відміни завершився значно пізніше, ніж інших іменників. Іменники сучасної III відміни у давньоруській мові в давальному відмінку однини мали закінчення **-и**, яке досить довго вживалося у староукраїнській мові. Навіть у грамотах XIV – XVI ст. виступає тільки закінчення **-и**. Часто вживається воно і в джерелах XVII ст. Але вже з другої половини XVII ст. в деяких пам'ятках (зокрема в Полтавських актових книгах) спостерігається заміна флексії **-и** флексією **-ь** (**і**). Ця заміна стала можливою внаслідок тенденції до уніфікації в давальному відмінку однини флексії **-і** в усіх іменників жін. роду. Тому в давальному відмінку однини іменники III відміни зазнали впливу відповідних форм іменників I відміни з флексією **-і** (**ь**). Закінчення **-і** поступово набувало поширення. На кінець XIX – початок XX ст. у вживанні закінчень **-и/-і** в іменниках III відміни спостерігалась неусталеність, яка була зумовлена великою мірою тим, що ці закінчення по-різному виявлялися в територіальних діалектах української мови: у більшості південно-західних говорів у давальному відмінку однини переважало **-и**, у південно-східних – **-і**. Локальні риси часто відбивалися на мовній практиці письменників, впливали на формування норм писемної мови. На початку XX ст. українська мова не мала ще загальноприйнятих правил правопису, тому на території України історично склалися два основні типи правопису – правопис Західної і правопис Східної України, які при значній спільності мали й територіальні відмінності. Ці відмінності виявлялися у всіх мовних стилях. Так, галицькі й буковинські періодичні видання, орієнтуючись на тодішні західноукраїнські граматики, що рекомендували в іменниках III відміни за місцевою вимовою писати **-и** в усіх відмінках, майже зовсім не вживали тут закінчення **-і** [117, 75]. У східноукраїнських виданнях закінчення **-і** вживалося набагато частіше, ніж **-и**. Невпорядкованість вживання закінчень **-и** та **-і** в іменниках III відміни звертала на себе увагу вчених і письменників, мовна практика яких теж впливала на подальше формування норми.

В ілюстративному матеріалі до “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка в іменниках жін. роду III відміни в давальному відмінку однини переважає закінчення **-і**: *Добрості́* й милосердію його і міри нема; Не вірь, мужу, своїм очам, лише моїй *новісті́*; В їх пихатому серці нема місця *любові́* ік простим людям; Розстання з милим *смерті́* ся рімнає; Не діймаю віри Антоновій *смирності́*; Се діло зоставте *спритності́* жіночій. Лише один раз вжито закінчення **-и**, використання якого мотивується римою: Боже, як прийде час умерти, не допускай довго лежати – кажи прийти *смерти́*.

Закінчення **-и** в давальному відмінку однини іменників III відміни послідовно використовував В. Винниченко¹, пор.: Він давав змогу *більшості́* салдатів покинути свою частину; А це, розуміється, також

не сприяло *планомірности* й *продуктивности* народнього господарства; *Успішности* цих переговорів сприяло ще й те, що...; ... щоб знайти знов таки інтелектуальне, розумове пояснення цій *дізгармонічности*; Відомости, які ви маєте в Вашому розпорядженні, не відповідають *дійсности*.

І. Огієнко у праці “Нариси з історії української мови: система українського правопису” (Варшава, 1927) зазначав, що в давальному відмінку однини іменників жіноч. роду всіх відмін маємо закінчення -*і*: *воді, солі, землі*. Але зауважував, що в словах сучасної III відміни пишуть закінчення -*и* на Великій Україні: *солі, крові, печі*; закінчення -*и* пишуть у Галичині: *тіни, крови, солі* [90, 60].

¹ Див. “Відродження нації” у III-х ч. – Київ – Відень, 1920.

Можливо, численна перевага східноукраїнської писемної традиції, а також інші фактори вплинули на оформлення як орфографічної норми давального відмінка однини іменників III відміни закінчення -*і*, бо всі правописи, які були видані на Україні в різні періоди (1929, 1946, 1960 рр.), у тому числі й останнє видання “Українського правопису” (1993 р.), подають як нормативне в цих іменниках тільки закінчення -*і*.

Отже, закінчення -*і*, яке довгий час було нормативним, сьогодні виявилось не єдиним закінченням давального відмінка однини іменників III відміни. На сторінках деяких українських видань паралельно з ним почало вживатися давнє закінчення -*и*. Результати взаємодії цих двох закінчень спрогнозувати поки що неможливо.

РОЗДІЛ ІІІ ВАРІАНТИ ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА

ІМЕННИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Розвиток варіантних форм знахідного відмінка в іменниках чоловічого роду однини ІІ відміни

У знахідному відмінку однини форми іменників ІІ відміни чол. роду збігаються з формами називного або родового відмінка. У сучасній українській мові форми родового відмінка мають іменники чол. роду, що означають назви істот: зустрів *товариша*, слухає *вчителя*, веде *коня*. Усі інші іменники чол. роду в знахідному відмінку однини мають ту саму форму, що й у називному: побачив *будинок*, закінчив *інститут*, слухає *спів*. Проте сучасний правопис і нормативні курси сучасної української літературної мови визначають також певне коло назв предметів, що можуть мати в знахідному відмінку однини форми називного і родового відмінка: (зрізав) *дуба* й *дуб*, (дав) *карбованця* й *карбованець*, (написав) *листа* й *лист*, (узяв) *ножа* й *ніж* тощо. У мові художньої літератури, у фольклорі та в усному розмовному мовленні такі випадки варіювання форм знахідного відмінка однини іменників чол. роду засвідчені дуже широко. Причини цього явища зумовлені історичним розвитком закінчень знахідного відмінка однини іменників чол. роду ІІ відміни.

Форми знахідного відмінка, що збігаються з формою називного, первісні. Процес заміни колишніх форм знахідного відмінка формою родового відмінка почався дуже давно, можливо, ще в період до появи пам'яток. В усякому разі, вже найдавніші старослов'янські і старосхіднослов'янські пам'ятки дають ряд свідчень такої заміни: вѣруйте в свѣта, побѣдихъ мира [5, 42]. А. Кримський у своїй "Украинской грамматике" наводить приклади з пам'яток XII і XIII ст., напр., галицьке Єв. 1144 р. : Тако бо възлюбѣ Б [о] г [ъ] всего мира. В Єв. 1283р.: понести сапога его [60, 51].

Заміна старих форм знахідного відмінка формами родового найраніше почалася в іменниках, що означали назви істот. Причиною, що викликала таку заміну, на думку вчених, була потреба в розрізненні форм підмета і форм прямого додатка, які через фонетичні зміни здавна збігалися [5, 43; 78, 108; 112, 176]. Розрізнення цих форм особливо було важливим для слів, що означали істот, бо при вільному порядку слів, характерному для слов'янських мов, важко було розмежувати підмет (діяча) і прямий додаток (об'єкт дії). Коли в реченні однаковими формами виражалися діяч – істота і об'єкт дії – предмет, то вони розрізнялися за логічним фактором. Коли ж діяч і об'єкт дії були істоти, тоді назва, що виражала об'єкт, стала набувати іншої

форми, спільної з формою родового відмінка. Використання саме цієї форми як диференційного засобу було зумовлено тим, що родовий і знахідний відмінки уже з давніх часів були в тісному семасіологічному зв'язку (пор. значення знахідного відмінка – виразника об'єкта, повністю охопленого дією, і значення родового – партитивного: приніс мед – приніс меду).

Знахідний живих об'єктів чоловічої статі витіснявся формами родового відмінка протягом століть, про що свідчать писемні пам'ятки. Так, уже в давньоруських пам'ятках у таких випадках паралельно із знахідним виступає родовий відмінок. Чим пам'ятка ближча до наших часів, тим більше прикладів такого паралелізму спостерігається в ній. Напр., у “Руській правді” (пам'ятка написана на поч. XI ст.) знахідний істот ще зберігається послідовно, але в “Слові о полку Ігоревім”, що відбиває пізніший етап у розвитку давньоруської мови, об'єкт від назв істот в однині вже чітко витримується у формах знахідного, спільних з формами родового відмінка [51, 434]. Ще пізніше старий знахідний однини істот зник у східнослов'янських мовах. У сучасній українській мові об'єкт, що означає назву істоти, має безвинятково тільки форму, тотожну з формою родового відмінка. Сліди вживання давнього знахідного однини від назв осіб можна спостерігати хіба що у прислівнику заміж (із “за мужь”).

Варто відзначити, що форма знахідного відмінка витіснялася формою родового спочатку не в усіх назвах істот. Заміна знахідного родовим відмінком сталася насамперед у власних іменах людей. У загальних же іменах осіб знахідний був замінений родовим пізніше. Як свідчать дані пам'яток, загальні імена осіб остаточно набувають форми родового – знахідного лише з кінця XIII ст. [51, 436].

Форма родового – знахідного в назвах тварин і птахів чоловічого роду в однині з'являється найпізніше. У давньоруських пам'ятках прямий об'єкт (додаток), що означає назви тварин чоловічої статі, виражається в однині, звичайно, не родовим, а давнім знахідним відмінком: и помяну Олегъ конь свои [112, 178]. Новіша форма в давньоруських пам'ятках трапляється надто рідко. Здебільшого відсутня вона і в пам'ятках староукраїнської мови XIV – XV ст. За даними пам'яток письменства, форма родового – знахідного однини в назвах тварин, як норма, виступає лише в XVI – XVII ст.: взяли лошака вороного и вола одного [51, 437].

Іменники – назви речей, явищ, процесів, понять зберігають успадковану з давньоруської мови форму знахідного відмінка, тотожну з формою називного відмінка однини. Щодо вживання родового у функції знахідного в іменниках – назвах неістот, то це використання становить одну із специфічних рис синтаксису

української мови. Поява цієї синтаксичної риси зумовлена впливом іменників, що означають назви істот [132, 260; 67, 76 – 77]. Проте ці конструкції розвинулися не тільки внаслідок природного впливу категорії істот на категорію неістот, а є й продовженням в українській мові родового – знахідного однини об'єкта, тимчасово чи частково охопленого дією: города боронити; починить моста ветхаго [112, 178].

На думку Є. Тимченка, поширенню форми родового відмінка сприяли такі словосполучення, в яких відтінок, що його надає родовий відмінок, майже не усвідомлювався: Подержи мого починка; Молодиці підпоїли і жупана підкроїли [132, 260]. Форма знахідного відмінка була більш стійкою у словосполученнях з речовинними іменниками, оскільки форми родового і знахідного відмінків у цих випадках мали відмінне значення: маючи спільну синтаксичну ознаку об'єктності, вони розрізнялися за ознакою партитивності, про що сигналізує родовий відмінок, але яку не виражає знахідний, напр.: Висип всенький борщ у миску; Одробить де пшінця... та зварить кулешик ("Словарь української мови" за ред. Б. Грінченка).

Родовий відмінок у давньоруській мові вживався при супіні, який в українській мові не зберігся (остаточно він занепав у XVст.). Замість супіна в українській мові здавна вживається інфінітив, але додаток у формі родового відмінка при інфінітиві, замісникові супіна, стійко тримався тут аж до XIX ст. Використовували цю конструкцію українські письменники ще й у XIX ст., напр.: Кинувся вишукувати ґрунту; ...підемо шукати іншого краю; Ходімо ж чаю пити; ... поїхав купувати Веселого Куту; ... приїздив купувати лісу; ... ходили в шинок могоричу пити (Панас Мирний); Ходив умовлять дяка псалтирю вчитувати (Марко Вовчок). Відбиває це явище і "Словарь української мови" за ред. Б. Грінченка, пор.: Іди, невісточко, в поле брати льону; Покинь, жиде, жидувати, ходім хліба заробляти. Але це вже архаїчне слововживання, бо родовий відмінок в супінних конструкціях ще в давньоруській мові почав витіснятися знахідним відмінком [64, с.418]. У сучасній українській мові у зворотах, що відповідають давньоруським супінним конструкціям, вживається форма знахідного відмінка, напр.: Бігаємо потім шукати слід (О. Гончар).

У словосполученнях іменника з інфінітивом, який залежить від особового дієслова, а також у безособових реченнях відбувався процес витіснення давнього знахідного відмінка родовим. Чимало прикладів такої заміни знаходимо у мові творів письменників XIX – початку XX ст., в ілюстративному матеріалі "Словаря української мови" за ред. Б. Грінченка. Напр.: Пані казала нам дати возочка (Марко Вовчок); Карпо хотів одняти од неї драного горшка (І.

Нечуй-Левицький); Стала його за носа водити; Якого гріха на свою душу хочете взяти; Пообіцяв ще гривеника накинути; Почав чуба поправляти; Поки там пан налагодиться сплести невода...; Забула з собою таза узяти; Страшно й носа виткнути з хати (Панас Мирний); Я ще раніше обіцяв сусідці поставити їй комина в хатині; Потім роздумала посилати того листа і знищила його (Леся Українка); Треба зачекати листа (М. Коцюбинський); Було засновано університета; Було написано панегірика; Духовенство благало заборонити ставити пам'ятника на Софіївській площі; Лавра клопоталась, аби їй дозволили цього анафіста надрукувати; Було скликано собора; Видано було Височайшого наказу про те, що... (І. Огієнко); В них перший ліпший офіцер міг на улиці одняти автомобіля (В. Винниченко); Я гріхувався воза мастити в неділю; Раз, на Зелені свята, зібралось парубоцтво шукати скарба; Коли покидаєш, покинь хліба їсти; По нитці й клубка можна найти; Перелагодити воза треба; Шкода й мечу об тебе плямувати ("Словарь української мови" за ред. Б. Грінченка). Але також: І став тесати раб гарячий камінь; Спокій я хочу дати тобі; Я можу дати наказ (Леся Українка); Він наказав Алі лагодити човен (М. Коцюбинський); Влада зобов'язувалась також видати акт; Конгрес захоче й зможе робити такий недозрілий крок (В. Винниченко); Вже почали грати на сцені водевіль; Став розщипувати вареник; Хотів у розбійника та ще й кий одняти ("Словарь української мови" за ред. Б. Грінченка).

У наказових реченнях давній знахідний повільніше витіснявся формою родового відмінка, пор.: За те ти мені хоч могорич купи (Панас Мирний); Дай мені спокій (М. Коцюбинський); Коржик мені спечи; Та подай, Галю, подай мені і кухличок; і відерце; Відрубай кінець, щоб корочка палиця була; Купи мені перстін з зеленим вічком; Купи людям калач, а не вгоден, то й сам ззіж; Виплети, старий, волочок та піди на річку; Зітри ганчіркою стіл; Подай держак од лопати; Візьми заступ та викопай отут ямку; Прочитайте мені лист; Віддай на церкву отой хрест; Збий цей обруч з діжки; Зроби мені золотий килих; Передай мені хоть сухарь на гостинець; Розпустіте ж ви шовковий невод; Подай, Петрику, гребінець; Візьми віник та пообмітай у сінях паутиння; Прикуси язичок; Скоти сей камінь наниз; Ой візьми ж мій жупан синій та вкрий мене ("Словарь української мови" за ред. Б. Грінченка). Проте в цих реченнях могла використовуватися і форма родового відмінка у значенні знахідного, пор.: Купи мені того великого медовика (Марко Вовчок); Ану, Лавріне, бери заступа та йди на роботу (І. Нечуй-Левицький); Одного персня ти візьми собі (Леся Українка); Витягай на берег човна (М. Коцюбинський); А бери лише ціпа та будемо молотити; Зазначи сього дуба, щоб

ізнайти потім; Злагодь мені меча острого; Виверни кожуха, а то як змочить дощ; Візьми собі на полиці сухаря цвілого; Поставте над ним великого хреста; Ти порихтуй воза, а я піду за волами (“Словарь української мови“ за ред. Б. Грінченка).

Отже, в українській мові XIX – початку XX ст. спостерігалось значне варіювання форм знахідного відмінка однини іменників чол. роду II відміни – назв неістот. Як засвідчують численні приклади, значення слів майже не впливало на вибір тієї чи іншої форми іменника. Широку варіативність форм знахідного відмінка відбивають писемні джерела цього періоду. Напр.: Наложила той вінок на голову; Зняла свого вінка (Марко Вовчок); Тільки зітхнув, здержуючи дух, щоб Лушня не почув; Замокв, притаївши духа; Я ще йому язик видеру; Я б їм язика одрізала; Вніс за собою макогін, що покинув Чіпка; Кинувши макогона об землю...; За те ти мені хоч могорич купи; Учора пив могорича (Панас Мирний); Сей перстень я віддам; Одного перстня я візьму собі (Леся Українка); Відкрив беззубий рот; Він відкрив рота і трохи подумав; Насував на чоло бриль; Він взяв бриля; ...пустити плуг; Витяг плуга; Взяв дерева за чуба і гне до землі; Хватає за чуб; Всім аж очі лізли на лоб; Очі лізуть на лоба; Взяла лист; Склав листа; Вийняв ніж; Візьме ножа; Довелось витягти човен; Витягай на берег човна; Макар Іванович ледве перевів дух; Все живе, затаївши духа, не співає; Довго розглядала той п’ятизлотник; Бабка її кинула їй того п’ятизлотника на посаг (М. Коцюбинський); Шпурнув у пику генералові його ультиматум; Послав свого ультиматума Тимчасовому Правительству; Передали офіціальний папер у руки; Посилає папера, в якому... (В. Винниченко); Поки плуг поладнали – поламався; З того заліза він викував плуга; Викочує з-під повітки віз; Як звівся кінь, то так і перекинув воза; Вимовив собі кожух та чоботи; Насилу відгарбав свого кожуха від брата; Відіпхнув срібний човник золотим весельцем; Отаман одіпхнув човна в море; Вищербила ніж; Застромили ножа у стіл; Із правої рученьки перстень зняв; На дорозі ізнайшли золотого персня і ніяк не поділяться; Та збив палець; Причавив пальця; Вовк одставив свій хвіст; От вовк повернувся другим боком, усунув хвоста в ту проломину; Ой паничу, паничу! я вас за чуб посмичу; Натряс його за чуба; І рідня, і діти єсть у його, а нікому хрест постановити; Треба замазувати на сволоці хреста, що напалюється у страшний четверг; Я сиділа вінок плела, а він скрався та й злякав; Прочиняй, паночку, ворота, – несем тобі вінка із злата; Достала скатерку, стіл застеляє; Зараз заходилась опоряджати стола, застилає; Се купимо попові гостинець, то він у метрику не так буде дозиратись; Я ж тобі гостинця дам; Одпасує живіт; Роспороли їй живота; Городив

він раз із батьком хлів; На зіму нічим хліва захистити; І очі на лоб позганяло; Волосся на лоба нависає (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка).

У наукових працях, посібниках з української мови першої половини ХХ ст. основною формою знахідного відмінка для іменників чол. роду – назв неістот визначалася форма, спільна з формою називного відмінка. Однак скрізь зауважувалося про можливість набуття деякими іменниками також форми, спільної з формою родового відмінка [133, 96; 40, 21; 73, 64 – 65; 85, 108 – 109; 114, 23].

Форми знахідного відмінка, ідентичні родовому, набули значного поширення в українській мові в першій половині ХХ ст. На це вказує М.А. Жовтобрюх, зазначаючи, що в той час “в східноукраїнській періодиці набагато ширше, ніж у сучасній публіцистиці, вживалася у функції прямого додатка форма, спільна з родовим відмінком, від іменників на означення неістот: підписати протокола, зменшити процента” [45, 126]. О. Матвієнко, говорячи про тенденції вживання обох форм знахідного відмінка, теж відзначає домінування форми родового відмінка, навіть її надуживання [77, 88]. Цю думку підтверджує мовна практика деяких письменників того часу. Так, у творчості В. Винниченка, М. Коцюбинського спостерігається широке вживання форм знахідного відмінка, спільних з формами родового, напр.: Затулила рота лівим українським елементам; ...гострила й подавала ножа, яким було перерізано горло; ...покручує рудого вуса; ...цілує попівського хреста й завіса падає; ...по-панськи язика ламала; Комісар пише листа до комісара; ...відразу дістала доброго ляпаса; ...дуже набила собі лоба; Зопалу вихопивши того кулака з кишені...; ...було підписано мирового договору (В. Винниченко); Варвара розтулила рота, та ягода не попала; Щоб мені язика було на той час вкрутило; Вона вдарила поклону, стискаючи міцно руки; Йон позіхнув, перехрестив рота й заснув; ...краще він сам собі зуба вирве; Семен витяг з торбинки хліба, кілька яблук; ...а прийде з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця (М. Коцюбинський).

У мовній спадщині І. Огієнка форми знахідного відмінка, тотожні родовому, вживаються настільки часто, що можна говорити навіть про їх надуживання. Пор.: А поверх його одягали кунтуша з вильотами; Цар ствердив цього проекта; І все скінчилося тим, що монумента запроторили в ... участок; Я пригадаю тут ще одного факта, що ясно покаже...; Скасували цього наказу; ... аби обійти закона; ...заснував монастиря; Багато українців ... забули свою мову, пришили хвостика -въ до своєї фамилії...; Вдячна Болгарія збудувала монумента цьому славному українцеві; Дозвіл дали, але з умовою, щоб акафіста переклали; Вона видала маніфеста про

скасування Січі Запорізької; А старшині щедро замазали рота “чинами”; І тільки через п'ять років скасували сміховинного наказу цього; Один з київських вчених подав на цензуру свого рукопису; Цензор повернув рукопис назад. Характерно, що автор віддає перевагу формам родового відмінка у знахідному і в прийменникових конструкціях. Незвичним для сучасного сприймання є вживання у знахідному відмінку форм родового з прийменниками про і на у таких синтаксичних конструкціях: умовився про пам'ятника; про пам'ятника пішли чудні теревені; звелів збирати жертви на пам'ятника; аби Київську Академію переробити на університета.

О. Матвієнко висловив думку про те, що вживання форм родового відмінка у функції знахідного залежить від багатьох чинників, зокрема, від темпу вимови, інтонації, а також жанру й вимог стилю [76, 55 – 56]. Справді, у поетичних творах вживання варіантних форм знахідного відмінка зумовлене вимогами ритміки, звуковим оформленням тощо, пор.: Остались шашелі: гризуть, Жеруть і тлять старого дуба. А од коріння тихо, любо Зелені парості ростуть; То не вітер, то не буйний, що дуба ламає (Т. Шевченко); А я той цвіт позриваю та сплету віночка, кину його, червоного, в воду до поточка (Леся Українка); Вбери й пенька, то стане за Панька; Були собі дід та баба та злізли на граба; Пішов коток на торжок, купив собі кожушок; Покинь сани, візьми віз, та й поїдем по рогіз (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка).

Серед критеріїв вживання форм знахідного відмінка виділяються і формальні ознаки. Так, родовий відмінок на -а(-я) має властивість уконкретнювати. Тому іменники із зменшено-пестливими суфіксами частіше вживаються у формі називного відмінка, бо в самій природі здрібнєлих суфіксів є властивість уконкретнювати. Пор.: Хоче сховати слоїчок у мішечок (Леся Українка); Вирізав з тієї дошки клинчик; Зараз поставивши візок з кіньми ... і відчалили; І зараз бере волочок, тягає; Привіз мені гостинчик дорогий; Ми перстенчик зломимо, тобі жони не дамо; Привезе мені віночок з чистого злата; Взялось за картузик та й прощається; Взяла кожушок з себе скинула; Та він мені принесе колачик біленький; Начепила ланцюжок; Нехай спорожню глечичок, а то він з водою; Засвітив самопальний сірничок; Прикуси язичок; Приміряють той золотий черевичок; Розіб'ю в скалочки отой каламарчик; Гойдала човник, хибкий як трісочка; Вхопив камінчик, прицілився (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка); але також: Пані казала дати возочка (Марко Вовчок); Вирубав собі дубка на вісь; Ой то втратиш віночка рутяного; А що він садка виплюндрував! то і Боже! (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка).

Помітна тенденція до вживання форми називного відмінка з прийменниками на, за, в/у, про, напр.: Насуне бриль на лоб, так собі і посуне з хати; Взяла за маленький палець, та й душить його помаленьку; Хотіли удвох скотить на віз того кабана; ...на віз посадила; А тут лях за чуб хватає; Треба мені за язик вкуситися; Посадив у возик, обмостив подушками; Роспалить люльку і устроить йому в рот (“Словарь української мови“ за ред. Б. Грінченка); Ви мені в рот дивитесь (М. Коцюбинський); Вона неправдою на престол сіла (І. Огієнко); Антанта водила за ніс хуторянських “діпломатів“ (В. Винниченко). Рідко подибуємо форми родового при цих прийменниках, пор.: Хоч сам за плуга берись (Панас Мирний); Непереможно хочеться мені відповісти на Вашого листа (Леся Українка); Позлазим на дуба та переночуєм; Натряс його за чуба (“Словарь української мови“ за ред. Б. Грінченка).

Трапляються випадки використання форми родового у значенні знахідного відмінка поряд із звичайною формою іменника у родовому відмінку або вживання поряд двох новіших форм знахідного відмінка, напр.: Приставив з другого боку стола ослінчика (Панас Мирний); Ми зрубали дуба під кореня (Марко Вовчок). Вважаємо, що збіг однакових закінчень -а(-я) утруднює сприймання тексту і є зайвим. У подібних випадках доцільно використовувати форму знахідного відмінка, тотожну формі називного, напр.: Приставив з другого боку стола ослінчик; Ми зрубали дуба під корінь. А в реченні Коли б йому язик родимець одібрав (“Словарь української мови“ за ред. Б. Грінченка) діяч і об’єкт дії виражені іменниками, що означають неістот, тому додаток у давній формі знахідного відмінка тут доречно було б вжити у формі родового відмінка для уточнення змісту висловлення: Коли б йому язика родимець одібрав.

Усі видання “Українського правопису“, починаючи з 1929 р. і до 1993 р. включно, визначають для семантичних груп іменників чол. роду – назв неістот, як звичайні, форми знахідного відмінка, тотожні формам називного. Проте не заперечують наявності у сучасній українській літературній мові варіантних форм знахідного відмінка, однакових з формою родового.

Вивчаючи умови використання варіантних форм знахідного відмінка, Г.Г. Вакула визначив певну групу дієслів, семантика яких впливає на відмінкову форму залежних від них іменників. Форма знахідного відмінка, тотожна формі родового, частіше вживається при таких дієсловах, як дати, взяти, брати; читати, писати, друкувати, малювати; одягати, натягати, скидати, здіймати; бачити, дивитися, показати [15, 20–21]. Справді, таке вживання набуло значного поширення в сучасній українській літературній мові, напр.: Хто білішого вірша напише? (І. Драч); А квіточка забув узяти;

Надів нового капронового бриля; Пригадуєш, як ми вперше побачили водяного млина (О. Гончар); Шляхтич показав чоловікові свого кулака; Прочитав листа; Надів свого сірого модного піджака (П. Загребельний); Князь Долгорукий дав мені листа (“Київська старовина”); Майя дала вранці рубля (“Вітчизна”); Дала мені не трикутником складеного листа, а конверта; Не пам’ятаю, як я віддав того листа; Семен узяв у мене пістолета; Віддав мені гаманця; Взявши наплечника з харчами... (“Сучасність”).

Г.Г. Вакула спостеріг також, що у новішій формі знахідного відмінка найчастіше виступають ті іменники – назви неістот, якими керують дієслова доконаного виду, зокрема префіксальні. Він зауважував: “Коло іменників з новішою формою розширюється, і кількість таких форм у назвах неістот дедалі зростає” [15, 21]. Відповідно до цього збільшується і кількість дієслів, що керують новішою формою знахідного відмінка. Це засвідчують писемні джерела останніх десятиріч. Так, у мові широко використовується форма родового відмінка у значенні знахідного при префіксальних дієсловах доконаного виду, а також при дієсловах доконаного виду без префіксів. Напр.: Опустивши меч, став Іван з ним на площі Берліна (М. Вінграновський); Як поклав за вухо оселедця – не в одної защеміло серце; Ввігнав у землю заступа; І вже було й рота розкрив (Б. Олійник); Натяг найменший батькового лука; Ну, а хреста ж над нами хоч поставлять? Чи я у тебе воза пересидів? (Л. Костенко); Зав’язала на серці вузла; А Юрчик віже пальчика; В сонце всадили ножа; Мандата сховав він – свого папірця; Принесла мені пиріжка з калиною (Д. Павличко); Заженемо бульдозера, зрівняємо з землею; Почути шкільного дзвоника вранці, та й помирати можна (С. Колесник); Разом з телеграмою листа ось одержала; Прихопив-таки ножа; Там і тобі гостинця привіз; Акта, як належить, складемо; Викинула із сіней килима; Зморщив лоба; Мина відклав батога (О. Гончар); Там підсунув мені м’якого стільця; Двірник приніс лома; Він знову поміняв годинника; Мерщій запалив сірника (П. Загребельний); Закрив рота долонею, промимрив...; Зірвав з Юппа дірявого фетрового капелюха; Розкрив саквояжика і передав в’язням кілька бинтів (“Український засів”); Хлопець непомітно розв’язав мотузку на руках; Зірвав з плеча автомата; Пастухи підпалили дуба; Всередині стулив з дощок вузького топчана (“Сучасність”); Із неба кинув плуга золотого (Л. Костенко); Пустили й тут цупкого корінця (І. Драч); Держикрай крутнув руля, машина кудись полетіла в темряву (П. Загребельний); Хтось необачно кинув недопалка; В кишені куфайки лишив блокнотика (“Сучасність”).

У словосполученнях із перехідними дієсловами недоконаного виду в сучасній українській літературній мові вживається переважно

знахідний прямого об'єкта [23, 29]. Проте слід зауважити, що кількість конструкцій з формою родового відмінка збільшується. Родовий конкурує із знахідним як в поезії, так і в прозі. Напр.: А потім дочка накриває стола (М. Луків); Віз козак з собою не дукати – Чорний вус, шаблюку та пістоля (Б. Олійник); Коли човна вантажив чоловік...; Один тримає воза, як домкрат; Тим часом жінка ткала килимочка; Скіфіня теж хапала рогаща; Метляє вітер чуба (Л. Костенко); Перун кривив божественного рота; А він свого хреста за дня нестиме (Д. Павличко); Я ж ніс за вас камінного хреста; Мама бере мішка; Бриз морський вам чуба колошматив; Чистили мене хлопці, збивали того роя; Ховав я тихенько ножа (І. Драч); Свого листа він закінчує так (І. Дзюба); Хто плуга буде перти? (С. Колесник); Він схмурює свого крутого лоба; Веде свого б'юїка рівно, плавко; Він лагодить човна (О. Гончар); На варшавському ринку четвертують трупа гетьмана Сулими ("Український світ"); Я вже уявляв, як він тисне мені руку і вручає велосипеда ("Українське слово"); Хапав молотка і бив; Я довго зберігав того карбованця; Виструнчує хребта якомога рівніше ("Сучасність").

На сучасному етапі розвитку української мови продовжується процес витіснення родовим того знахідного відмінка іменників, який пов'язується з інфінітивом, пор.: У тому лісі, ніби вчора, Я вчив хлоп'ят гриби збирати, Топтати злого мухомора (Д. Павличко); Язика він мав би прикусити (Л. Костенко); А квіточка забув узяти; Та пробував підбивати клина, поганець (О. Гончар); Перешкодив вкинути листа до поштової скриньки; Він приїхав сюди шукати вчорашнього дня; Він міг би, як подарунок, купити тестеві човна угорського (П. Загребельний); Намагалися знайти ключа до біографії загадкової постаті авторки ("Берегиня"); Хотів вхопити ключа, але її рука швидше піднеслася вгору ("Березіль"); Ще зуміє написати якогось пасквіля ("Український засів"); Хтось радив вилізти на дуба ("Сучасність"). Але також: Хтось повелів паркан навколо нього будувати (Д. Павличко); Стане тягти кожух (О. Гончар); Взявся читати лист; Вчорашній день можуть шукати тільки старі люди; Хотів урятувати літак (П. Загребельний); Просто хочеться підняти малий камінець, розбігтись... ("Сучасність").

Збільшується кількість прийменникових конструкцій із знахідним, ідентичним родовому. У таких словосполученнях використовуються прийменники в/у, за, на, значно рідше – про, під, по, напр.: Трохи в футболі пограли словами (В. Симоненко); Також красуня їхня, Арімпаса, на вечорницях біла в тулумбаса (Л. Костенко); Дихнув у того дзвона (І. Драч); Вчепіриться в кожуха з другого кінця... (О. Гончар); ...про літаючу піч, на якій можна преспокійно спати, а "блины" самі стрибатимуть у рота ("Українське слово"); Вкинув у

рота повну ложку смаженої картоплі; Заклавши у рота чотири пальці...; Олег всю коротку ніч до сходу сонця, кутаючись у тоненького синього плащика, протинявся по палубі (Ю. Мушкетик); І за кару – цідить солодавий посміх, наступивши на власного язика (Б. Олійник); Хотіли зозулинець виміняти На, як його, – на женьшеня, Та дід їм півпальця здачі – Мала, каже, у вас кишеня (І. Драч); ...випустивши чубчика-гривку на лоба; Амбарний замок на рота повішу; Сів на трактора; Аж на носа насунувши свого зім'ятого капелюха... (О. Гончар); Поглядав на годинника; Вибачте, що аж нині відписую Вам на Вашого дорогого для мене листа; Але ж саме на цього листа Чорний відповів; І знову біль нанизав його на велетенського списа, аж на лобі виступив піт; Сива кучма волосся впала на лоба; Наступного дня скочив на старого велосипеда; Батько наліг на руля (Ю. Мушкетик); Витягла господаря за чуба (О. Гончар); Вони вхопили невловимого птаха за хвоста; Калмик продав їх обох за свого вирваного зуба (П. Загребельний); Сісти за цього листа мене примусила така обставина ("Берегиня"); Надто перепадало мені за німецького кашкета; Дякую Вам за Вашого милого листа ("Сучасність"); Йдеться не тільки про дзвоника (З матеріалів наукової конференції); Нагадують і про мого чуба, і про молодість ("Сучасність"); Оце запулити якусь крихту хоч під язика ("Український засів"); Тицьнув її під самісінького Петрового носа; Я сховався під воза; Промимривши собі щось під носа, пішов; І поліз до кишені по кисета (Ю. Мушкетик).

Велику варіативність форм знахідного відмінка однини іменників чол. роду – назв неістот відбиває академічний "Фразеологічний словник української мови" у 2-х книгах. Варіанти представлені як у безприйменникових словосполученнях, так і в конструкціях з прийменниками. Напр., безприйменникові конструкції: ледве переводити / перевести дух (духа); побачити світа (світу, світ); співати гімн (гімна); спускати / спустити тон (тона); хоч кіл (кола) на голові теши; пускати туман (туману, рідко тумана) у вічі; укоротити віку (вік); тримати ніс (носа) за вітром; підбирати / підібрати ключика (ключик) до душі; підвело живіт (живота) до спини; язик (язика) проковтнеш; розбити глек (глека, горщик, горщика); розмотувати / розмотати клубок (клубка); брати / взяти гріх (рідко гріха) на душу; забивати / забити клин (клинця); язик (язика) висолопити; вішати ніс (носа); встромити свого носа (ніс); задерти носа (ніс); гнути горба (горб); голити / виголоти лоб (лоба); гострити / точити ніж (ножа); давати / дати газ (газу); давати / дати гаку (гак, рідко гака); давати / дати задній хід – дати заднього ходу; давати круга (круг); держати хвіст (хвоста) бубликом; тримати язик (язика) за зубами; доживати / дожити віку (вік); зав'язати / за-в'язувати світ (вік, віку); зав'язати язик (язика, рот, рота); кидати / кинути камінь (каменя);

кидати / кинути якір (якоря); копилити носа (ніс); облизати макогін (макогона); мати добрий язык (язика); мати зуб (зуба) (на кого); нагулювати (набувати) жир (жиру); прийменникові конструкції: схопити за хвіст (за хвоста); тримати за хвіст (за хвоста); тикати під (самий) ніс (носа); тягти kota за хвіст (за хвоста); бурмотіти під ніс (під носа); пускати очі під лоб (під лоба); пустити собі кулю в лоб (в лоба); смикнуло за язык (за язи́ка); вивело очі на лоб (на лоба); брати / взяти на язык (на язи́ка); брати / взяти на зуб (на зуба); водити за ніс (за носа); як воша за кожух (за кожуха); говорити / сказати в лоб (в лоба).

У всіх наведених прикладах варіантні форми не змінюють значення фразеологізмів. Лише в деяких із них використання тієї чи іншої варіантної форми іменника призводить до зміни семантики фразеологічного сполучення. Пор.: давати / дати хід (чому) – сприяти здійсненню чого-небудь, пришвидшувати розв'язання або обговорення чогось (питання, справи і т.ін.); давати / дати ходу – швидко йти, бігти; ламати / зламати хребет – 1. Сильно бити кого-небудь. 2. Громити, перемагати когось; ламати / наламати хребта – важко працювати, надриватися на роботі.

Активізація родового відмінка у функції знахідного у сучасній українській літературній мові зумовлена різними факторами. Не заперечуючи інтонаційно-темпових критеріїв та жанрових вимог, І.Р. Вихованець вважає, що вживання новішої форми знахідного відмінка може пов'язуватися з вимогами мелодійності української мови (вживання закінчення -а на стику приголосних або при нагромадженні приголосних) [27, 94]. Вважаємо, що цей критерій в останні десятиріччя використовується активніше, ніж у кінці XIX – на початку XX ст. Пор., напр.: Немов хто гострий ніж вгородив у серце; Тягнуци кожух з жердки; Федір і хрест поставив (Панас Мирний); Зараз поставивши візок з кіньми... і відчалили; Ухопила горнець з печі; Витяг з кишені гаманець з своїм тютюном; Ніж в черево і засадив; Збий оцей обруч з діжки; Нічим гаразд заплатить кравцям, щоб там свитину або кожух зложили; Привезе мені віночок з чистого золота; Поки прут знайшов та й одсердився; Із правої рученьки перстень зняв; Взявши келеп в руки; У серце ніж забури́ла; Взяла кожушок з себе скинула; Ото ви мабуть і несли картуз в козубці; А тут лях за чуб хватає; Треба мені за язык вкуситися; Нарядив він новий серп пшениченьку жати; Підсунув стіл ближче до лави; Марець третяку бику ріг зломить; Скоти сей камінь наниз (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка). У сучасному слововжитку в подібних конструкціях перевага надається формі родового відмінка, напр.: Почути шкільного дзвоника вранці, та й помирати можна; Заженемо бульдозера, зрівняємо з землею (С. Колесник); Береш

розгін і підіймаєш літака в небо; І хреста звідти таки пошпурих униз (О. Гончар); Він тицьнув лома двірникові; Прикусив язика, згадавши...; Опік пальця, спробувавши щось там покуштувати; Надів свого сірого модного піджака з двома боковими шліцами; Наставляв на тебе лоба по-бичачому; Грізно заносить на нього тисячолітнього пальця: схаменися (П. За-гребельний); Цього коржа печуть (“Берегиня”); Я сам збив неоковирного стола з грабових жердин (“Вітчизна”); Написав некролога про смерть Стріхи; Взявши наплечника з харчами...; Лісничі поставили стовпа пам’ятного; Той, хто скидав хреста з нашої церкви в селі...; Навіщо було ховати шкіряного рукописа в скриню; Хто тримався за хвоста, твердив, що слон – це груба мотузка (“Сучасність”).

У функції знахідного відмінка може вживатися форма родового відмінка тільки із закінченням -а. На це звертав увагу А. Кримський. Так, іменник папір у реченнях Я взяв той папір і Я взяв того папера має форму знахідного відмінка. Але при зміні закінчення -а на -у іменника папір змінюється його відмінок: Я взяв паперу – родовий партитивний (я взяв частину паперу) [60, 51]. Тому використання родового відмінка у функції знахідного виявляє певні обмеження: тут подибуємо здебільшого назви конкретних предметів. Зрідка в таких конструкціях вживаються іменники, що в родовому відмінку мають закінчення -у(-ю), та, виконуючи функцію знахідного відмінка, вони змінюють флексію -у(-ю) на -а(-я). Приклади зміни закінчення іменника у новішій формі знахідного відмінка спостерігаємо ще на початку ХХ ст. Так, у “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка іменники вік, камінь, крутель у родовому відмінку однини мають закінчення -у(-ю). Набуваючи новішої форми знахідного відмінка, вони змінюють закінчення, напр.: Де мені смерти своєї дожити, альбо віка свого докоротати; Одвалив того каменя; Пішов до святих просити соломи, щоб скрутити крутеля і по йому спуститись (з неба) на землю. У В. Винниченка та І. Огієнка теж подибуємо таку зміну флексій, пор.: Другий пункт таємного договору вимагав... (родовий відм.); Того таємного договору було таки складено і підписано (знахідний відм.) (В. Винниченко); Перша система українського правопису 1918 – 1921 років робилася наспіх, бо життя вимагало її (родовий відм.); Скласти правописа доручили професорам... (знахідний відм.) (І. Огієнко). У сучасній мовній практиці аналогічні випадки теж фіксуються, напр.: Он яким жагликом покоса кладе (О. Гончар); До університету, де той вчився, надіслав доноса, що ...; Навіщо було ховати шкіряного рукописа в скриню; Попідстінню здолав квартала; Ото на тебе й чекали, Полковнику: маєш-бо сигнала подати; Шумер сам склав і підписав смертного вирока собі; Полковник Без грав жовнами марша і, тим часом, мізкував своє (“Сучасність”).

Вважаємо, що такі форми є рідковживаними і надають висловлюванню розмовного відтінку.

Використання у знахідному відмінку закінчення -у є порушенням граматичної норми сучасної української літературної мови, пор.: Схуднуть вони і втратять свого районного шарму ("Вітчизна"); Я шукав плану гайдамацьких кладів; Я мандрувала по Югославії й шукала свого мосту; Хочу прочитати вам свого твору ("Сучасність").

Вживання знахідного прямого об'єкта і родового у функції знахідного диференціюється з погляду розподілу їх за функціональними стилями. Основна форма знахідного відмінка стилістично нейтральна. Вона використовується в усіх функціональних стилях сучасної української літературної мови. У науковому й офіційно-діловому стилях родовий у функції знахідного не вживається. У розмовному мовленні та в різних жанрах художньої літератури обидві форми звичні. На думку І.Р. Вихованця, "зловживати формою знахідного відмінка на -а не варто, бо основним (спеціалізованим) у граматичній системі сучасної української мови є знахідний відмінок, який збігається з називним відмінком" [27, 95].

2. Варіантні форми знахідного відмінка іменників – назв істот у множині

Знахідний відмінок множини від назв істот стійко тримався не лише в давньоруській, але й у старій українській мові. Це зумовлено тим, що не було потреби в заміні форм давнього знахідного відмінка множини формами родового відмінка множини, бо відповідні іменники в називному і знахідному відмінках множини мали різні флексії. Тому після перехідних дієслів прямий додаток від іменників чол. роду – назв осіб виражався формами знахідного відмінка, напр.: вивели своє люди и старци [112, 179]. Процес заміни форми давнього знахідного формою родового відмінка від іменників чол. роду – назв осіб у множині почався лише з XIII – XIV ст., тобто з часу, коли форми знахідного та називного відмінків іменників чол. роду у множині, втрачаючи свої відмінності, починають збігатися фонетично. Тоді виникла потреба розмежування підмета (називного відмінка) і прямого додатка (знахідного відмінка). Перші приклади вживання родового відмінка множини у значенні знахідного і тільки від назв осіб чоловічої статі засвідчені лише в пам'ятках XIV ст. Поодинокими прикладами представлене вживання цієї форми і в українських грамотах XIV – XV ст. Частіше вона виступає в XVI ст., а особливо в XVII ст., коли ця форма стає вже нормативним явищем [51, 438].

У сучасній українській літературній мові давня форма знахідного відмінка множини в назвах осіб не вживається. Залишки її зрідка можна спостерігати лише у творах письменників кінця XIX ст. – початку XX ст. Напр.: А наймичка До царівни б рада слать старости (Т. Шевченко); Я на твої слуги і дивитись не можу (Марко Вовчок); Мої товариші піймали у тюрму (Панас Мирний). “Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка подає чимало прикладів уживання форми знахідного відмінка множини в назвах осіб чол. роду, що свідчить про її поширення в народній розмовній мові, напр.: А хто любить сільські хлопці, а я люблю двораки; Негайно приведіть посли до мене; Мали пани на Вкраїні добрі оборонці; Сонце каже: я зійду, твої сини обігрію; Та з Божої допомоги топчи вороги під ноги; По п'ять раз посли посидала; Ой крикнув цар на свої гайдуки: “Возьміть Байду добре в руки”; На слуги свої, на турки, на яничари зозла гукає.

Виділяючи форму родового відмінка у значенні знахідного множини для іменників чол. роду – назв осіб як нормативну для української літературної мови, С.П. Самійленко зауважив, що давній знахідний множини трапляється в ній рідко і сприймається нині як архаїзм, проте в говірках він ще використовується [112, 179].

Іменники – назви осіб жіночої статі почали приймати в знахідному відмінку множини форму, тотожну з формою родового відмінка множини, дуже пізно. Виявлені приклади вживання форм родового в значенні знахідного від особових назв жінок належать до XVII ст. [112, 180]. Ці іменники в називному і знахідному відмінку множини мали однакові форми. У зв'язку з витісненням знахідного відмінка родовим у чол. роді заміна знахідного родовим поширюється і на іменники жін.роду в множині.

У сучасній українській літературній мові об'єкт від назв осіб жін. роду множини виражається тільки формою родового відмінка у значенні знахідного. Давній знахідний множини зрідка трапляється як архаїзм (діалектизм) у творах художньої літератури минулого століття і частіше – у живих говірках, напр.: Іван обіймав молодиці; Ти знов проти мене бунтуєш сестри (М. Коцюбинський); Як був собі Сава, та не їв сала, та все паляниці, не любив дівок-замишлівків, та все молодиці-замишляниці; Діти малиї, вдови старії стременим у груди штовхав; Чужі жінки кохаю для своєї вигоди; Зберемо женці – дівки-панянки, а носільнички – хлопці-молодці, а кладільнички – середні люде (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка). Свідченням пізнішої заміни давнього знахідного родовим в іменниках жін.роду є речення з ілюстративного матеріалу цього ж словника: Король війну замишляє, дівки, жінки зоставляє, самих хлопців забірає.

Заміна форм знахідного відмінка множини формами родового відмінка множини в іменниках – назвах осіб спричинилася до аналогічної заміни і в іменниках – назвах тварин усіх трьох родів. У формі родового відмінка вони стали вживатися лише з XVII ст. [112, 181]. Сучасна українська літературна мова у семантичних групах іменників на позначення тварин, птахів, риб, комах та інших істот використовує варіантні форми знахідного множини – давні й новіші, пор.: пасу коні і пасу коней; жену гуси і жену гусей; бачив телята і бачив телят. Основною є новіша форма: гнати овець, коней, гусей, ягнят. Давні форми знахідного відмінка множини зберігаються здебільшого в іменниках – назвах свійських тварин і є часто вживаними в сучасній мовній практиці, що відбивають останні видання правопису української мови [140, 72, 81, 84; 141, 67, 76, 79].

У живих говірках української мови вживаються обидві форми, проте в одних із них перевагу мають конструкції пасу коні, корови, а в інших – пасу коней, корів [43, 64]. Це відбиває також академічний “Фразеологічний словник української мови” у 2-х книгах, напр.: убивати / убити двох зайців (два зайці); пасти свині; пекти раки (раків); годувати воші (вошей); ловити гави (гав, ворон, мух, рідко граки); ловити (носом) окунів (окуні); лічити ворон (галок, галки); курчат лічити; ловити метелики.

На сучасній стадії розвитку української літературної мови досить чітко простежується тенденція до вживання назв тварин у новішій формі знахідного відмінка множини. У кінці XIX – на початку XX ст. переважали давні форми, пор.: Я пас ягнята за селом (Т. Шевченко); Половила в сінях свої кури й повикидала їх на горище; Лаврін запряг воли; Оджени вівці до череди (І. Нечуй-Левицький); Звелів запрягти коні; Пасла гуси, свині, телята; Ми з ним пасли вівці (Панас Мирний); Пригнала вівці і корови; Гнали корови на пашу; Пасла ягнята. Треба купити коненята; Вижени гуси на пашу; Повернув коні; Затяв коні (і коней) (М. Коцюбинський); Женуть воли із діброви, овеченьки з поля; Щоб другий раз глядів лучче телята; Свої коні козацькі напасемо й напоїмо; Кіт давай зараз миші ловити; Дівка пішла корови доїти; Ой кіт-воркіт по загір’ячках скік, перепелочки ловив; Одвозив з економії у город до панів индики, качки і усяку всячину; Грицько-ницько по болоту літав, жабенята хватав; Сад-виноград витоптали, райські пташки повипускали; Запряжи бичечки; Іде качка і малесенькі каченята веде; Будуть вартувати мої кониченьки; Ей, мірошники, закидайте собаки в хліви; Чи половила вже курчата? (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка). Значно рідше у цьому словнику подибуємо новішу форму, напр.: Випровадив свиней напувать; Осадив назад біснுவатих коней; Звелів з бичні волів

пригнати; Біжать згонити овець; Віджени коров у череду, а овечок і телят у ватагу.

Давня форма знахідного відмінка множини від іменників – назв тварин вживалася і в прийменникових конструкціях, як-от: Поглянув я на ягнята (Т. Шевченко); Поглядають на вівці; Вйокнув на коні (і гукнули на коней) (М. Коцюбинський); Вівчар вівці заганяє, на ягнята биркає; Міняй бики на воли, аби дома не були; Ото всі посідали на коні; Стали вони на коні сідати; Іде наймит із панщини, на воли гукає (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка).

У мові письменників нашого часу від іменників – назв тварин у знахідному відмінку множини переважають новіші форми, пор.: Він мав овець і поле сочевиці; Вони ж гусей тут пасли (Л. Костенко); Вміли доглядать овець; Гнав ягнят (Д. Павличко); Приженемо корів доїти (О. Гончар); Підковував коней (П. Загребельний). Проте давні форми знахідного відмінка множини не є архаїчним явищем і теж використовуються, хоч значно рідше, в літературній мові, напр.: Сусід узяв у колгоспі коні; Пас лошата; Пішов я шукати коні (Ю. Мушкетик). В.В. Поставний вважає, що ці форми більш характерні для розмовного мовлення [105, 41].

Іменники діти, близнята вживалися в давній формі знахідного відмінка множини, пор.: Тут дав бог мені близнята (Т. Шевченко); Вивела перепеличка діти; Витоптала орда кіньми маленькії діти; Звінчав дітки однілітки в голий час; Не гріши на Бога – чорт діти забрав; Шкода як умре, бо дрібні діти має; Як би знаття, що в кума пиття, то й жінку й діти привів би; Ой забери діти в торбу; Багато чорт діти колише, а вбогий і няньки не знайде (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка). У цьому словнику зрідка трапляється і новіша форма знахідного відмінка множини, напр.: Тяжко дітей годувати у безверхій хаті; Маю діток – нічим виховати. Пор. в інших джерелах цього періоду: Знав його жінку і діти; Він буде годувать його діти; Аркадію, ти маєш діти (М. Коцюбинський).

У мові сучасної художньої літератури та публіцистики також трапляється давня форма знахідного відмінка множини, напр.: Живуть, працюють, мають діти (М. Луків); Тут будем колосати свої діти (М. Вінграновський); Дівчата повиходили заміж, вже мають діти (Ю. Мушкетик); Та як не вірити караючим огням, коли близнята виколисує блудниця? (“Сучасність”). Нам здається, що давня форма знахідного відмінка множини цих іменників сьогодні є вже застарілою.

3. Варіювання форм знахідного відмінка множини іменників чоловічого роду – назв неістот та множинних іменників

Іменники чол. роду II відміни, що є назвами неістот, а також множинні іменники в сучасній українській мові у знахідному відмінку множини звичайно мають форму, спільну з формою називного відмінка, напр.: побачити прапори, купити олівці, перевіряти зошити тощо. Паралельно з цими нормативними формами вживаються ті, які тотожні родовому відмінку. Вони з'явилися, очевидно, під впливом відмінкових закінчень іменників чол. роду – назв істот. Вживання цих форм простежується в художніх творах кінця XIX – початку XX ст., пор.: Підкинула у піч дрова; Підкинувши дров у піч, вибігла; Сунула Максимові в руку грошей; Буду грошей заробляти (Панас Мирний); Ми тобі дамо гроші які схочеш великі; Той купує горілку, той медяників; А моторна господиня кухлів доливає; Миттю подала на стіл гарячих млинчиків; Тим часом пирогів доліпили; А ми вже доскромалили буряків; Слухало все, що живо, їх нових поетичних творів; Люде, зачувши дзвонів, захрестились, замолились (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка); Привезла срібних рублів, знесених з усіх хуторів (В. Винниченко); Слухав інших мелодій, дзвонів (М. Коцюбинський).

Форми знахідного, тотожні формам родового множини, активніше використовувалися у сполученнях іменника з інфінітивом, пор.: Так жалко було тих вінків кидати (Марко Вовчок); Килина на поле чухрас колосків збирати; Треба урізати людських городів; Уставайте, браття, грошей лічити (Панас Мирний); Вчився робити, черевичків шити; От півник узяв та й пішов виправляти жорен; Пішла кудись: сіней забула замкнуть; Хазяйка подавати стала із маслом пшоняних млинців (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка); Почали виписувати з Москви друкованих російською мовою підручників; Лавра клопоталась, аби їй дозволили надрукувати українських букварів (І. Огієнко).

На сучасному етапі розвитку української мови форми знахідного відмінка, ідентичні родовому множини іменників на позначення неістот, вживаються зрідка, напр.: Привіз мені олівців і папір (І. Драч); Замовивши собі теж кокосових коктейлів (О. Гончар).

4. Розвиток варіантних форм іменників жіночого та середнього роду – назв неістот

У сучасній українській літературній мові іменники жін. і середн. роду в знахідному відмінку однини (і множини) не мають варіантних форм. Проте у кінці XIX – на початку XX ст. замість форми знахідного відмінка цих іменників досить часто стали

вживатися форми родового відмінка, напр.: Петре, бережи себе, своєї душі, свого серця; Стережи шкапу та добра, що на возі; Стережи мого шитва; Вона ж і хатнього господарства доглядала; Доїв своєї часті; Одяглася у другу юпку – сусіда дала своєї; Пожалкуй себе, Галю, свого здоров'я; Хто того поля догляне (Панас Мирний); Куплю, куплю, чорнобрива, Куплю, куплю того дива (Т. Шевченко); Хто це забувся відра? (І. Нечуй-Левицький); Але не дуже пильно слухала того оповідання (М. Коцюбинський); Тут усі ненавиділи революції, лаяли її (В. Винниченко); Продавці зрікались брати на продаж наших книжок (І. Огієнко); От він полежав трохи, покупив люльки; Дав йому своєї скрипки одограти весілля; Дала мені вона цвіченої рожі, а барвінок не цвічений; Позич мені ступки, обідрати крупки; Приходе до річки попова дочка тарілок банити; Поможіть мені сорочок допрати; Учора вранці ходила я на річку сорочок прати; Люде, що щиро стережуть добра своїх панів; Я її розуму навчала і добра її гляділа; З тієї хмари дощик накрапає та синього моря доповняє; Заслужував гетьманства він кріваво; Ото, Рябко, шануйся, добра своїх панів як ока стережи; Кричить, мов з його чорт лика дере; Струни мої, струни золотії, заграйте мні стиха, ачей козак нетяжище позабуде лиха; Нехай одчинені двері, – тепла найде в нашу хату; Дорву відра (вишень) та й ітиму в хату; Пусти уха межи люде, то чимало почуєш; Я вкраяв би свого живого серця; Взяла тіста, качала, качала, хукнула – полетів голуб; Підеш, матюнку, у поле та зеленого жита жати; Прийди, серце, пива пити; Нашому козацтву хотілося побачити того дива; Вночі я боюся ока де-небудь виштрикнути; Сідлай, хлопче, коня вороного, поїду одвідаю кохання свого (“Словарь української мови“ за ред. Б. Грінченка).

У сучасній українській літературній мові при деяких дієсловах для позначення об'єкта можуть використовуватися знахідний і родовий відмінки. Це такі дієслова, як, наприклад, слухати, співати, шукати, пор.: Слухала їхніх пісень (“Вітчизна”); Нехай Антоніч і Рільке співають глибинних пісень; Шукаєш оченятами чийогось обличчя (“Сучасність”); Шукала весло і не знаходила (Ю. Мушкетик); Шукаючи якогось виправдання... (Р. Іваничук); Шукала слів і не могла знайти (П. Загребельний); Слухає їхню музику; Шукає її ознак та втілень у дійсності; шукав таких фарб; шукаючи шатра (О. Гончар). Проте коло таких дієслів обмежене, тому форми знахідного відмінка, тотожні формам називного, в іменниках жін. та середн. роду однини і множини є нормою граматичної системи сучасної української літературної мови.

5. Знахідний – родовий відмінок у заперечних конструкціях

У сучасній українській літературній мові додаток при перехідних дієсловах із заперечною часткою не може вживатися у формі родового та знахідного відмінків. У багатьох випадках чітку межу між використанням цих відмінків провести не можна. Варіювання родового і знахідного при запереченні – явище давнє. Як відомо, родовий прямого об'єкта при дієслові з часткою не вживався ще в давньоруській і в старій українській мові. Конструкції із знахідним відмінком при запереченні теж були відомі в цих мовах [51, 416].

В україністиці маємо суперечливі твердження про вживання форм родового і знахідного відмінків у заперечних конструкціях. Так, наприклад, А. Кримський висловив думку, що заперечна частка не при дієсловах, яка в російській мові вимагає родового відмінка замість знахідного, в українській мові не має такої обов'язкової сили: я не беру з собою кожух і я не беру з собою кожуха – вислови рівнозначні [60, 53]. О. Синявський відзначав, що в українській мові знахідний відмінок при запереченнях вживається часто [115, 240], Є. Тимченко, навпаки, вказав на обмежене вживання знахідного відмінка, переважно в піснях і головним чином у західних говорах [132, 155].

У заперечних конструкціях вживаються родовий і знахідний відмінки двох типів: 1) родовий і знахідний безпосередньо залежать від дієслова із заперечною часткою не; 2) родовий і знахідний залежать від інфінітива, якому передують дієслова або предикативні прислівники чи присудкові слова із заперечною часткою не.

Розглянемо безпосередню залежність цих відмінків від дієслів з часткою не. В ілюстративному матеріалі до “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка в таких конструкціях послідовно вживається форма знахідного відмінка, пор.: Чи не спіймати пав'яний вінок, чистий барвінок; Покіль кожух не вивернеш, він все здається чорним; На твій гнів не заплели хлів; Усе позабірала, а синій камінець... я й не взяла в Василя; Мені хустиноньку в руках не носити – за-для слави козацької сидельце покрити; Не розплете довгу косу, хустку не зав'яже (Але: Чому ж ти печі не вимажеш?); А як відбирає, то й двері не замикає; Він був і мої гроші не оддавав, та я став наругати; А чому ти й досі ніколи не вплетеш кісники?

Форма родового відмінка при запереченні засвідчена у творчості В. Винниченка, І. Огієнка та інших, напр.: Хутора не підпалив; Вони й не ховали свого сміху (В. Винниченко); Навіть не забули українці і далекого Сибіру; Ще й тепер не скасовано цього закону (І. Огієнко). Але в їхніх творах у цій позиції трапляється і знахідний відмінок, напр.: Отаман Кравс не виконав наказ

Головного Командування; Він не буде видирати в нього останній клопоть сіна (В. Винниченко).

У мові художньої та публіцистичної літератури другої половини ХХ ст. простежується тенденція до переважного вживання форм родового відмінка лише іменників чол. роду. Напр.: Пальця в рот я тобі не кластиму; Апарата теж не забудь; І ви, мабуть, не любите джазу? Чому б просто не купити готового човна з моторчиком? (П. Загребельний); Директор троса до колодязя ніяк не випише; Ніхто досі не переступив ромашкового бар'єру (О. Гончар); Ви б не полагодили мого велосипеда? (Ю. Мушкетик); Щоби створювати видимість руху, а не зрушувати воза з місця (С. Колесник); Однак такого листа до Управи не надійшло ("Українське слово"); На українських святкових столах до виделки ножа не подають ("Березіль"). Проте зрідка трапляються і форми називного відмінка цих іменників у функції знахідного, пор.: Не полишено без уваги навіть старий ослін; Не зривайте мені, будь ласка, урок (О. Гончар); Адже у цистерну з-під мазуту не наллеш бензин ("Українське слово"). Іменники жін. роду в заперечних конструкціях цього типу виступають здебільшого у формі знахідного відмінка, паралельно з якою вживається і форма родового, пор.: Ще сонце й росу не спило; Не перевищуйте швидкість; Щоб не виказувати перед присутніми свою розчуленість (О. Гончар); Які навіть на другому кінці світа не забули рідну мову; Не залишаймо брехню нащадкам ("Українське слово"); Висока посада не компенсує внутрішню ницість людини, а часто, навпаки, її підсилює ("Сучасність"); Українську мову не душили так вперто (3 матеріалів наукової конференції); ...який українську мову таки не знає ("Березіль"). Але також: Російської мови вона не знала; Блатний світ, ... вулична юрба української мови не люблять; Наука не піднесла людини і духово не збагатила ("Сучасність"); Не відродите своєї культури, релігії (3 матеріалів наукової конференції); Не забудьте моєї поради ("Березіль").

Проблема розмежування знахідного – родового відмінків у заперечних конструкціях є актуальною і для сучасного українського мовознавства. Відомі різні підходи до її розв'язання. Перспективним і надійним видається комплексний підхід, тобто такий, який поєднує кілька критеріїв. Так, зокрема, І.Р. Вихованець у виборі однієї з форм – знахідного або родового – пропонує враховувати семантику опорного дієслова і залежного від нього іменника, структурні особливості речення й порядок слів у ньому тощо [22, 72]. Він встановив, що назви конкретних предметів, особливо живих істот, значно частіше, ніж абстрактні поняття, приймають форму знахідного відмінка при перехідних дієсловах із заперечною часткою не; вживання іменників – абстрактних назв у

знахідному відмінку спостерігається тоді, коли точно окреслено значення об'єкта, при якому вживаються вказівні та присвійні займенники. Позиції знахідного відмінка посилюються і тоді, коли й опорне дієслово виражає конкретну дію. І.Р. Вихованець зробив також висновок, що в заперечних конструкціях із дієсловами сприймання (бачити, помічати, чути, знати, уявляти і под.) переважають форми родового відмінка, а дієслово мати завжди поєднується з родовим відмінком, незалежно від семантики залежного від нього іменника. Він спостеріг також зв'язок між використанням знахідного відмінка і структурними особливостями речень, зокрема їх ускладнення кількома означеннями при додатку, наявністю слів, що послаблюють заперечення (мало, трохи, ледве), питальних часток хіба, невже, чому та інших, сполучних слів де, як, скільки, куди, коли і под. у підрядних частинах, а також при препозитивному вживанні додатка, на який падає логічний наголос [22, 68 – 72].

Ю.І. Беляєв, досліджуючи так само комплексно проблему паралельного функціонування родового та знахідного відмінків у заперечних конструкціях сучасної української мови у 80-х роках, констатує подальшу активізацію знахідного відмінка, особливо в науковому та розмовному стилях, вказує на широке проникнення його навіть в російське мовлення на Україні [8, 80 – 83].

Наші спостереження, які ґрунтуються на найновіших матеріалах паралельного вживання родового та знахідного відмінків у заперечних конструкціях сучасної української мови, також підтверджують тенденцію до активізації знахідного відмінка, але здебільшого серед іменників жіночого роду.

У знахідному відмінку множини іменники всіх родів, що безпосередньо залежать від дієслів з часткою не, також мають варіантні форми. Виявити перевагу однієї з них важко, оскільки обидві вони вживаються часто і в різних джерелах з перевагою або форми родового, або знахідного відмінка, пор.: Важливо не переоцінити свої здібності, нахили; Які навіть на другому кінці світа не забули рідну мову, звичаї, уподобання; Звичайно, чоловіки не скубуть брови, не підфарбовують вії, не фарбують уста, не розгладжують зморшки, не накладають маски, не чіпляють сережки, не крутять чуприни (“Українське слово”); ...не виховасте нові покоління (З матеріалів наукової конференції); Сюди не сідайте і не чіпайте мої речі. Але також: Є люди, які не розповідають і не слухають анекдотів; І дочки не переймають... кулінарних навичок; Я не пишу спогадів (“Березіль”).

Окрему структурну групу становлять конструкції, де родовий і знахідний відмінки залежать від інфінітива, якому передують дієслова, предикативні прислівники або присудкові слова із

заперечною часткою не. За нашими спостереженнями, іменники в таких конструкціях мають здебільшого форму родового відмінка. Знахідний відмінок вживається тут рідше. Таке використання відмінкових форм спостерігалось в кінці XIX – на початку XX ст., причому форму родового відмінка мали іменники чол., жін. та середн. роду як в однині, так і в множині, а також множинні іменники, пор.: Не встигла перевести духа...; Не вспів він ще гаразд і воріт при-чинити; Не звеліла воріт зачинити; Не звик я хатніх клопотів слухати (Панас Мирний); Я не хотіла рабам лихого прикладу давати; Тобі вінця не прийдеться носити; ...бо каменя на ближнього свого я кидать не люблю; Не можу я їм показать порога (Леся Українка); Мужики не хочуть... жовтого саф'яна каляти, чорного єдемана пилом набивати; Не можна дуже глибоко пускати плуга, бо можна живцю достати; Коли не вмієш пирога ззісти, ке його сюди. Ой, не хочу, дівко, я од тебе плати брати; Я ж не буду, козаченьку, коси покривать; А тепер нехай не зарікається Барабаш... на славній Україні огнів та тернів згашати. Але також: Не годиться поганенький візок тяжким заліззям вантажити – не видержить; Ти більше не будеш відбірати у мене душу (“Словарь української мови“ за ред. Б. Грінченка); ...аби не дати змоги обійти закона; Ніяк не можна забувати живої української мови; Не дати Богданові довести до діла його замірів; Не дозволяли під нотами ставити слів (І. Огієнко); ...не маючи на меті руйнувати капіталістичного ладу; Большевизму вона не могла й не хотіла прийняти; ...не міг заборонити з'їзду; ...не мала наміру робити виступу; Я не хочу писати історії в академічному значінню цього слова; ...не хоче признавати фактів; ...не могли викинути з своєї натури вищих, дужчих за їхні інтереси законів життя; не давати їй набірати сил і захоплювати позицій; ...не можливо було займати виразних позицій; ...не люблять уживати цих слів. Але також: Російському народові... не вдасться спинити вільний народ; Воно не має права установляти новий адміністративний лад (В. Винниченко); ...не вміла зацепити поколінню духу покори; ...не могла вдержати серпа. Але також: Їм не вдалося розігнати човен (М. Коцюбинський).

У сучасному слововжитку переважають заперечні конструкції з родовим відмінком. Пор.: Що ти за чоловік? Крана не можеш полагодити; Гвіздка забити не вміють; Не вмів купити навіть галстука; ...не можемо розгойдувати човна; ...не дала розтулити рота; Поштового переказу мені теж ніхто не міг прислати; Ніхто в Союзі не вміє зробити такої труби; ...не став потирати рук (П. Загребельний); Не треба читати мені букваря (В. Симоненко); І ворухити попелу не варто (М. Луків); ...не вміють варити борщу; ...не може зв'язати вузлика (І. Драч); Не наважився забити бодай

одного цвяха; Гадаєш, я не зможу ось цього кошелю з яблуками підняти? (“Вітчизна”); ...не встиг виголосити їй смертного вироку (З матеріалів наукової конференції); Як не намагався здати того кулемета...; Не хоче віддавати літо-писа ... (“Сучасність”); Дон Кіхот не встиг передати Санчо Панчові своїх рис, свого характеру (“Український засів”); Заперечити історичних фактів ніхто не може (“Берегиня”). Знахідний відмінок у таких конструкціях подибуємо рідше, однак в сучасній українській мові помітна тенденція до активізації знахідного відмінка в усіх її стилях [23, 27; 8, 83]. Пор.: Чому не можна купити наш радянський човен? (П. Загребельний); Не могла дати їм лад... (О. Гончар); Не хтів би з ними розбивати глек (Л. Костенко); Не вспів поріг переступити... (С. Колесник); Не змогла спорудити йому мавзолей (“Вітчизна”); Вони вже не здатні були створити політичний військовий опір (“Сучасність”); Він ще не вміє зав’язувати краватку (“Українське слово”); Мені б не хотілося малювати портрет; Одначе й український самогон не треба ідеалізувати; Кравчук не боронить, не починає зривати значок, а просто через кілька хвилин... знімає піджак (“Березіль”).

Варіантність відмінкових форм у заперечних конструкціях сучасної української мови відбиває академічний “Фразеологічний словник української мови” у 2-х книгах, напр.: не мати чим хребта (хребет) прикрити; не давати і рота розтулити; не клади пальця (палець) у рот; не мати де голови (голову) прихилити; куди і ворон кості (кісток) не заносить; зорі (зірок) з неба не хапати; не склепляти / не склепити очей (очі) тощо.

Накреслюючи основні тенденції використання варіантних відмінкових форм іменників у заперечних конструкціях, І.Р. Вихованець визнає, що знахідний і родовий відмінки після перехідних дієслів із заперечною часткою не в сучасній українській літературній мові використовуються деякою мірою суб’єктивно, тому що вибір відмінка залежить часто від сприймання і думки носія мови [23, 27].

6. Варіантні закінчення знахідного відмінка множини іменників III відміни

У знахідному відмінку множини іменники жің. роду III відміни в сучасній українській літературній мові мають закінчення -і: ночі, тіні, відповіді, вісті, осі, подорожі та ін.

Давньоукраїнські пам’ятки засвідчують у знахідному відмінку множини іменників жің. роду закінчення -и: кости, волности, рьчи [112, 150]. Проте під впливом таких же форм іменників I відміни на місці давнього закінчення -и поширилося -ь, з якого в давній українській мові фонетично утворилося закінчення -і [51, 224].

Процес заміни давньої флексії -и на новішу -і відбувався поступово і в різних говорах виявлявся по-різному. Це спричинило появу варіантних закінчень -и/-і в знахідному відмінку множини іменників жіночого роду. На початку ХХ ст., коли українська мова не мала загальноприйнятого правопису, варіантні форми знахідного відмінка множини були дуже поширеними. Закінчення -и використовувалося більше у західноукраїнських виданнях, закінчення -і переважало у східноукраїнській писемній мові. Неусталеність у вживанні варіантних закінчень знахідного відмінка множини іменників жіночого роду III відміни відбиває ілюстративний матеріал “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка, пор.: Судна козацькі на три часті розбиває; Розділив своє військо на три часті; Дай, Боже, із-за молоду кости їсти, а на старість м’яке глідать; І вовки-сіроманці набігали, кості по байраках разношали; Програв чумак вози й вола в кости (кості); Нехай донесе до кошового вісти; Владики роздавали монастирські маєтності; Ой ви, хлопці, ой ви, риболовці, закидайте сіти через бистрі ріки; Співатиму про милості Господні; Ведуть розмову про свої втрати та користі.

І. Огієнко, В. Винниченко, орієнтуючись на західноукраїнський правопис, послідовно використовували закінчення -и, напр.: Проте кращі сини України не здавались і все домагались одродити старі свої вольности; ...видала жаловану грамоту про дворянські вольности; Мову нашу роздирали на часті (І. Огієнко); Можливості вони мали величезні; Роблячи всякі насильства й жорстокости над населенням...; Подія ...сколотила тамошні влади; Роздроблення всієї ... території її на окремі області (В. Винниченко).

Проте форми із закінченням -и не стали нормативними. Усі видання “Українського правопису” визначили як нормативну флексію -і для іменників жіночого роду III відміни у знахідному відмінку множини, оскільки вона переважає у більшості говорів, особливо південно-східних. Флексію -и деякі південно-західні говори зберігають і досі [112, 150]. На сторінках сучасних періодичних видань, особливо протилежної орієнтації, іменники жіночого роду III відміни знову стали вживатися у знахідному відмінку із закінченням -и. Напр.: Так от російська література, певно, вичерпавши конвенціональні зображувальні потужності своєї мови, усе частіше вдається до ненормованої лексики; В цьому широкому сенсі культура має творити ті, за виразом Грушевського, “соціально-моральні якості”, що ними має утвердитися і уславитися в світі нова Україна (“Українське слово”); На жаль, у великій мірі преса є подвижниками цих ідей, нівелюючи моральні вартості, що також призводять до розкладу суспільства; Українська вітка церкви Христової впродовж століть мала свої характерні

особливості, одмінні від московської церкви (“Український засів“). Проте у вживанні закінчень -і/-и у знахідному відмінку множини іменників жін. роду немає послідовності, часто на сторінках того самого видання використовуються обидва закінчення, пор.: Кожен її список має свої особливості; Він виокремлював і підкреслював ті її специфічні особливості, які... надають їй індивідуального забарвлення; Та звідки ж має зачерпнути мешканець міста чи села свідомості про історичне минуле краю; ...збирав відомості про побут; Про особисті якості Л. Булаховського можна судити з такого, наприклад, факту; Л. Булаховський цінував у ньому власне моральні якості (“Український засів“).

Отже, на сторінках деяких українських видань у знахідному відмінку множини іменники III відміни паралельно з нормативним -і почали набувати закінчення -и. Результати взаємодії цих двох закінчень покаже мовна практика наступних років.

РОЗДІЛ IV ВАРІАНТНІ ФОРМИ ОРУДНОГО ВІДМІНКА **МНОЖИНИ ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

У сучасній українській мові для орудного відмінка множини іменників не характерне широке використання варіантних закінчень. Їх мають лише поодинокі іменники. В “Орфографічному словнику української мови” 1994 р. видання подано такі варіантні форми орудного відмінка множини іменників, як *ворітьми* і *воротами*, *вошами* і *вошима*, *зрішми* і *грошима*, *дверми* і *дверима*, *кіньми* і *конями*, *кістьми* і *костями*, *колесами* і *колісьми*, *колінами* і *коліньми*, *крилами* і (у птахів) *крильми*, *саньми* і *санями*, *слізьми* і *сльозами*, *ушима* і *вухами*, *чобітьми* і *чоботами* (*чоботями*), *штаньми* і *штанами* (*штанями*) тощо. Характерною особливістю цих варіантних форм є те, що вони властиві лише деяким іменникам, які належать до різних відмін. Обидві форми є нормативними в сучасній українській літературній мові, проте основною є форма з флексією *-ами* (*-ями*). Ці форми орудного відмінка множини мають давню традицію вживання: вони засвідчені вже в давньоруській мові. У зв’язку з розпадом давньої системи відмінювання за основами і утворенням нових іменникових відмін за граматичним родом у давньоруській мові розпочався взаємовплив іменників різних основ, що спричинилось до кількісної переваги флексії *-ами* (*-ями*) для всіх іменників в орудному відмінку множини [5, 89]. Закінчення *-ми* (поряд із закінченням *-ами* (*-ями*)) зберегли лише поодинокі іменники. Кілька іменників має флексію *-има*, що є залишком двоїни, напр.: *очима*, *плечима*, *ушима*.

Незважаючи на нормативність обох варіантних форм деякі з них виявляють неоднакову функціональну активність.

Порівнявши вживання варіантних форм орудного відмінка множини у 80 – 90-х рр. ХХ ст. з уживанням цих форм у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., можна помітити виразну тенденцію до зменшення їх кількості. Так, у минулому паралельно із закінченням *-ами* (*-ями*) використовувалися форми іменників із давніми закінченнями *-ми*, *-има*, напр.: У бога за *дверми* лежала сокира; А за *дверима* про своє Солдатськеє нежитіє Два часовії розмовляють; Жили ви лютими *звірми*; Йому я стану за дитину, *Плечми* моїми молодими Його старії підопру; Й самопал семип’яденний Повис за *плечима* (Т. Шевченко); З-під квітки виринула з колосків голова з чорними *кісьми* і неначе поплила понад колосками (І. Нечуй-Левицький); Дивиться ясно своїми *очима* ясними; Се не мана – перед *очами* твоїми матінка твоя; Довго, довго козаченька *вічми* провожала; Приткнув, як ужа *вилами*; А Кавель узяв та й заколов *вильми* Авеля; Дай мені в тінявій тиші в тебе під *крильми* сховатись; Князювати над самовладними *князьми* й панами; Дивися, які баюри *колісьми* повироблювано; Йому треба над п’ятьма *душми* бути ураз,

то тепер йому ніколи; Моргнув якимось *усима*; Взяла очіпок грезетовий і кунтуш з *усаами* люстровий (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка); Краєвид, що он перед *очима*; Над блискучими похмурими *очами*; Стопились перед самими *дверми*; Аж за *ушими* лящить (М. Коцюбинський); Пресу взяли на шворку й за один кивок *бровима* здушували так... (В. Винниченко). “Український правопис” 1929 р. видання регламентує вживання давніх закінчень *-ми*, *-има* поруч із звичайними на *-ами* (*-ями*) у таких іменниках, як *гістьми*, *грудима*, *гусьми*, *дівчатми*, *жолудми*, *кінми*, *колінми*, *крильми*, *чобітьми* та ін. [138, 44]. У сучасному слововжитку форми типу *звірми*, *кісьми*, *вічми*, *князьми*, *душми*, *усима*, *грудима*, *дівчатми* й под. не використовуються.

Такі форми, як *конями*, *курами*, *свинями* раніше були в активному вжитку, напр.: Поїхала ... баскими *конями*; Сорокопуда гріх бить, бо він за *курями* тягне – кобця б’є; З *свинями* був... (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка). З часом їх поступово витіснили варіантні форми: *кінми*, *курми*, *свинми*. Так, зокрема, С.П. Бевзенко вважав форму *свинми* діалектною [5, 89]. “Орфографічний словник української мови” 1976 р. видання подає обидві форми – *свинми* і *свинями* – як нормативні, а новий “Орфографічний словник української мови” 1994 р. видання фіксує тільки одну форму орудного відмінка множини іменника *свині* – *свинми*. Одну форму має також іменник *кури* – *курми*. Іменник *коні* в орудному відмінку множини ще має варіантні форми – *кінми* і *конями*, проте остання рідковживана в сучасній українській літературній мові.

Сучасні форми *вусами*, *плечима*, *очима* витіснили колишні *усима*, *плечми*, *очами*, хоч остання ще зрідка трапляється, напр.: Такого завдала страху *очами*, що я зневірився зійти горою (“Сучасність”). С.П. Самійленко зазначав, що іменники *очі*, *плечі* в орудному відмінку множини паралельно з флексією *-ами(-ями)* мають флексію *-има* [112, 139]. Проте в “Орфографічному словнику української мови” 1976 і 1994 рр. видання ці іменники подаються тільки з флексією *-има*: *очима*, *плечима*, що дає підстави вважати, що флексія *-ами(-ями)* виходить з активного сучасного літературного вжитку. Щоправда, у деяких навчальних посібниках, зокрема самоучителі з української мови, для іменника *плече* подано три форми орудного відмінка множини: *плечами*, *плечима*, *плічми* [28, 42].

Частина іменників в сучасній українській мові продовжує зберігати функціональну активність обох варіантних форм орудного відмінка множини, пор.: *грішми* і *грошима*, *крилами* і *крильми*, *сльозами* і *слізьми* тощо. Напр.: Не всі сейфи виявилися наповненими *грішми* (П. Загребельний); Ви шлюбну постіль стелите *грошима*, Зірки у вас не сіються з руки (І. Драч); Її організувала людина з *грошима* і при владі (“Сучасність”); Диригували *крилами* велетенського органного оркестру (П. Загребельний); Там вогнище між зорями Махає тихо *крилами*;

Знову **крильми** свиснем над Дунаєм В тихім шумі сонної орбіти (І. Драч); Її **крильми** широкими я вкрив – і впали з неї ланцюги в обрив; Метелик у серці моїм Вогкими **крильми** тріпоче (Д. Павличко); Були в неї емоційні, іноді й **сльозами** покроплені зустрічі; Його прозорі очі аж **сльозами** вдячності наповнились (О. Гончар); Не було листів, не скроплених гіркими **сльозами**; Зі **сльозами** подяки підписувались (“Україн-ський засів”); Як він умер, весь світ **сльозами** повен в дощах стояв по самий Базавлук; В мені болить і набрякає совість **сльозами** дітей і матері твоєї! (Л. Костенко); Та краще б не бачити, як на дівочій хустинці Грає, палає **сльозами** Амстердам; Вона **сльозами** пустиню Перетворила на родючий ґрунт (Д. Павличко). Обстежений мовний матеріал засвідчує однакову частотність вживання обох варіантних форм. У поетичній мові незначну перевагу віддають формам із закінченням **-ми**, а в прозі активніше використовують форми з **-ами, -има**.

Усі варіантні форми іменників в орудному відмінку множини стилістично нейтральні, зміна того чи іншого закінчення не впливає на значення іменника. Лише в парі **крилами – крильми** визначилася тенденція до семантичного розмежування, яку відомо-бражено в “Орфографічному словнику української мови” 1994 р.: обидві форми вживаються, якщо іменник означає крило птаха, в усіх інших значеннях слова **крило** нормативною є тільки форма орудного відмінка множини із закінченням **-ами**. Пор.: Десь за вікнами б’ються хвилі, Мають **крилами** чайки білі (М. Луків); Птах пливе, **крильми** навіть не зворухне (О. Гончар); В печері щось завило, залулукало, черкнуло греків кігтями й **крильми**; Назустріч їй розкрив свої обійми, змахнувши **крилами** лілового плаща (Л. Костенко); Летів літак. Він іскру ніс червону Між **крилами**, немов букет гвоздик (Д. Павличко).

Отже, у сучасній українській літературній мові варіантні форми іменників в орудному відмінку множини зазнали функціонального обмеження. Для одних це виявилось в домінуванні однієї з форм, напр.: **ворітьми, дверима, кіньми, кістьми, колесами, колінами, чобітьми**. Деякі варіантні форми стали надлишковими і вийшли з ужитку: **князьми, плечми, усима** тощо. Решта функціонує лише в місцевих говорах, зокрема південно-західного та південно-східного наріччя: **гостями, курями, людьми, очами** [51, 238; 79, 68; 112, 141] та у складі фразеологізмів: аж поза вухами (**ушами**) лящить; метати бісер перед свиньми (**свинями**) тощо.

РОЗДІЛ V ФУНКЦІОНУВАННЯ ФОРМ КЛИЧНОГО ВІДМІНКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

1. Проблема статусу кличного відмінка в українському мовознавстві

Українська мова належить до тих слов'янських мов, які для граматичного оформлення звертання використовують кличний відмінок із прадавніх часів.

Кличний відмінок був поширений у слов'янських мовах і вживався у звертаннях в однині іменників чол. та жің. роду. У множині для вираження звертання вживався не окремий кличний відмінок, а форма називного відмінка. Кличний відмінок дуже рано почав втрачатися. Його втрата відбувалася нерівномірно в різних східнослов'янських діалектах. Як свідчать давні пам'ятки і факти сучасних східнослов'янських мов, втрата кличного відмінка особливо охопила північну і частково південно-західну частини давньоруських діалектів, що пізніше ввійшли до складу російської та білоруської мов. Саме тому кличний відмінок зберігається в українській мові і досі.

Довгий час у мовознавстві питання про статус кличного відмінка було дискусійним. У вузівських курсах української мови він кваліфікувався як клична форма. З цього приводу зазначалося, зокрема: "В українській мові шість відмінків... Крім цих відмінків, в українській мові вживається ще клична форма"[44, 222; 154, 84; 25, 139]. В академічному виданні "Сучасна українська літературна мова" за загальною редакцією І.К. Білодіда було спростовано цей статус. Основним аргументом послужило те, що клична форма протиставляється формі називного відмінка, через що її неможливо розглядати поза відмінковою парадигмою [126, 74]. С.П. Бевзенко, С.П. Самійленко, І.Р. Вихованець та інші українські мовознавці ввели кличний відмінок до відмінкової парадигми іменників [5, 15; 112, 13; 25, 139]. Лише у третьому виданні "Українського правопису" (1990 р.) клична форма офіційно набула статусу відмінка. З цього часу у граматиках сучасної української мови стали виділяти сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний [7, 21; 129, 205].

2. Спадкоємність системи флексій кличного відмінка

У сучасній українській мові кличний відмінок вживається в тих самих випадках, що й у давнину. Форми кличного відмінка використовуються у звертаннях і властиві переважно іменникам – назвам істот. Від назв неістот кличний відмінок вживається здебільшого в поетичній мові, пор.: Не дітись, не дітись мені від вогню! О *ноче*, ночуй мене! Днюй мене, *дню*; Прощайте, ферми! Й ви, воли розумні! Й сторожкі коні в траурнім вбранні, і чисте сонце, й люди, й лист кленовий, і ви, машини, й ти, *кринице* вірна! Прощай, *дорого*! Й ви, воли розумні! (І. Драч); *Водо* молоденька, *Громе* молодий,

Слізенько тоненька, - Упади... *Рученько* біленька, - проводи (М. Вінграновський); Від чого твоя гіркота, Чому ти, *полине* мій, сивий? (М. Луків).

Від деяких іменників в українській мові можна утворити варіантні форми, пор.: *бунтівник* – *бунтівнику*, *бунтівнику*; *мандрівник* – *мандрівнику*, *мандрівнику*, *мандрівниче*; *робітник* – *робітнику*, *робітниче* тощо. Значною варіантністю характеризуються форми кличного відмінка іменників чол. роду II відміни. У сучасній українській літературній мові ці іменники у вокативі мають флексії *-у(-ю)*, *-е*, які є рефlekсами давніх форм іменників *-о-* (*-jo-*) та *-й-* основ.

Іменники колишніх *-о-* основ, що становлять тверду групу, мають звичайно у кличному відмінку рефлекс своєї давньої флексії *-е*: *брате*, *вовче*, *друже* та ін. Проте чимало іменників твердої групи, втративши свою стару флексію *-е*, набули за аналогією до іменників *-й-* основ нову флексію *-у*. Вона властива, зокрема, іменникам із суфіксами *-к-(о)*, *-ок*, *-ик*, *-ук (-чук)*: *батьку*, *синку*, *голубчику*, *братуку*, *конуку*, *ковальчуку* та ін. [12, 282].

У м'якій групі, яку сформували переважно іменники *-о-* основ, у кличному відмінку вживається здебільшого флексія *-ю*: *коню*, *місяцю*, *краю* та ін. Проте іменники із суфіксом *-ець* ще з давніх часів почали набувати закінчення *-е* під впливом *-о-* основ [5, 48].

Іменники *-і-* основ, що злилися з іменниками *-о-* (*-jo-*) основ, втративши свою стару форму кличного відмінка, набули нової від іменників *-о-* (*-jo-*) основ: *гостю*, *зятю*; *голубе*, *яструбе*. Іменники *-й-* основ частково зберегли старі кличні форми, пор. *сину*, частково зазнали впливу іменників *-о-* основ, напр.: *воле* [5, 48].

Отже, українська мова майже без змін успадкувала систему флексій кличного відмінка давньоруської мови. Л.А. Булаховський вважав, що флексії кличного відмінка іменників сучасної української літературної мови становлять “спадщину найдавнішої слов'янської і навіть індоєвропейської старовини” [12, 281], що кличні форми іменників чол. роду української мови дуже близькі до кличних форм іменників чол. роду мови давньоруської [12, 73].

3. Особливості вживання форм кличного відмінка іменників чоловічого роду II відміни в різних стилях та жанрах сучасної української літературної мови

На особливості вживання кличної форми іменників чол. роду в пам'ятках ХУІ ст. звертав увагу І.М. Керницький, зауважуючи, що вже на той час спостерігався взаємовплив іменників різних основ, відбувалося чергування задньоязикових приголосних /з/, /к/, /х/ із /ж/, /ч/, /ш/ перед закінченням *-е*, існували варіантні форми того самого слова, напр.: *сыне* і *сыну* тощо. Кличні форми, спільні з називним відмінком, траплялися зрідка [57, 51 - 53].

Про давню традицію використання форм вокатива свідчать численні матеріали усної народної творчості: у всіх українських народних піснях та інших фольклорних жанрах послідовно використовуються форми кличного відмінка. Напр.: Щедрик, щедрик, щедрівочка, Прилетіла ластівочка, Стала собі щебетати, Господаря викликати: “Вийди, вийди, *господарю*, Подивися на кошару” (“Щедрик, щедрик, щедрівочка”); Каже Лях Бутурлак: “Ой *Кішко Самійлу, гетьмане* запорозький. Батьку козацький! Добро ти вчини...”; “Ой *Ляше Бутурлаче, Сотнику* переяславський, *Недовірку* християнський!” (“Самійло Кішка”); Ой *Морозе, Морозенку*, ти славний козаче! За тобою, Морозенком, Україна плаче (“Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче”); Ой не шуми, *луже*, дібровою дуже, Не завдавай серцю жалю, що я в іншій краю (“Ой не шуми, луже, дібровою дуже”); Розвивайся, а ти, сухий *дубе*, Завтра мороз буде. Убирайся, молодий *козаче*, - Завтра похід буде! (“Ой у лузі та ще й при березі”) тощо.

У творах українських письменників ХІХ – початку ХХ ст. кличний відмінок посідає належне місце. Так, Т. Шевченко, Леся Українка, В. Винниченко послідовно у звертаннях використовували форми кличного відмінка, пор.: Ізнемігся, *товаришу!* Сьогодні спочинем! Швидше *коню*, швидше, *коню*, поспішай додому; Отак-то, *ляше, друже, брате!* Неситі ксьондзи, магнати нас порізли, розвели, А ми б і досі б так жили (Т. Шевченко); О *світочу* моїх очей! Невже ти не бачиш, як я гину від туги; Козак умирає, дівчинонька плаче: “Візьми ж мене в сиру землю з собою, *козаче!*”; *Батечку* наш! Та вернись до нас! Та порадь же ти, *батьку*, нас...; Дощ її змочив, ту землю, дощ, мій *друже*, а не сльози; Все, все покинуть, до тебе поинуть, Мій ти єдиний, мій зламаний *квіте!* Все, все покинуть, з тобою загинуть, То було б щастя, мій згублений *світе!* (Леся Українка); *Народе* Український! *Народе* селян, робітників, трудящого люду; *Добродію!* Нема ні одного місця; *Пане Президенте!* (В. Винниченко).

У творах Панаса Мирного, Марка Вовчка, М. Коцюбинського у звертаннях також переважають форми кличного відмінка, проте трапляються і форми називного, здебільшого у власних назвах, пор.: Добре вам, *Олексію Івановичу*...; Бачив, *Антоне*, Христю; *Іване Юхимовичу!* Згляньтесь на бога; Вибачайте мені, *голубчику*; А ти, *земляче*, не каркай; Ну вивозь, *жеребчику!* Але також: - Ох, *Костянтин Петрович!* Гріха ти не боїшся! – Який там гріх, *Антон Петрович*; Не кидайте нас, *Максим Іванович*; Та й утомився ж я, *Никифор Іванович*; І ви до нас, *Осип Федорович*? (Панас Мирний); Здоров був, *Максime*; Не зов’яв ти, мій маковий *вінку*; Чи ти вже мене не любиш, *Проконе*? Але також: *Павло!* Ходи сюди; А що, *Мирон Іванович*? – говорить тоді голосно управитель. – Ходіте, *Мирон Іванович* (Марко Вовчок); Так, *Стасику*, так; Високоповажний *добродію, Панасе Яковичу!* *Рустеме!* Нам кави! Але також: Що робиш, *Стасик?* *Рустем*, неси до нас; *Івась...Івашечко...Іванко*...єдиний; *Лазар*, вставай! (М. Коцюбинський). Проте такі відхилення від кличного відмінка спостерігаються зрідка.

Українські вчені у 20-х роках ХХ ст. звертали увагу громадськості на необхідність використання форм кличного, а не називного відмінка у звертаннях. Зокрема М. Левицький категорично виступав проти вживання форм називного відмінка замість кличного [73, 65 - 66], а М. Наконечний, стурбований тим, що “під впливом російської мови в українській інтелігентській мові частенько нехтують питомі форми кличності”, нагадував про вживання кличних форм кращими письменниками, а також у народній мові [85, 113].

У мові художніх творів та в усному мовленні II пол. XIX – початку ХХ ст. деякі іменники чол. роду II відміни у кличному відмінку мали варіантні закінчення. Вагання у виборі форм кличного відмінка цих іменників простежуються передусім у творчості письменників цієї доби, а також у “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка. Так, крім звичайного для іменників твердої групи закінчення **-е**, інколи вживається закінчення **-у**, напр.: Собако! **Блюдолизу!** Єзуїте поганий! (Панас Мирний); Не займай мене ніколи, **наймиту!** (Марко Вовчок); Гей, Максиме, ти славний **воїну!** (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка). В іменниках м’якої групи замість нормативного **-ю** трапляється закінчення **-е**, пор.: Тобі, **Косте**, не минути пекла (Панас Мирний); Ой, **бондаре**, бондарику, - набий мені бочку; **воротаре**, вітвори воротонька (“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка); Пане Генеральний **Секретаре!** (В. Винниченко) тощо.

Варіантні форми кличного відмінка, як свідчать спостереження, здебільшого переважають в іменниках з основою на **Г, К, Х** та на **-ЕЦЬ**. Усі мовознавці вважають основним для цих іменників закінчення **-е**, припускаючи, що деякі з них можуть мати також закінчення **-у(-ю)**. Наприклад, Є. Тимченко зазначає, що іменники із суфіксом **-ець** мають у вокативі праслов’янське **-че**, але зрідка трапляється **-цю**: **молодець – молодче, вінець барвінець – вінче барвінче, стрілець – стрільче, голубець – голубче і голубцю, оселедець – оселедцю, братець – братцю** тощо [135, 8]. С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер подають для іменників із суфіксом **-ець**, як нормативне, закінчення **-е**: **хлопець – хлопче, молодець – молодче, швець – шевче, отець – отче** [117, 71]. О. Синявський вважає звичайним для цих іменників закінчення **-е**, зауважуючи, що зрідка вони приймають закінчення **-ю**: **хлопець – хлопче, кравець – кравче, заєць – зайче і зайцю, злочинець – злочинцю** [114, 22]. Саме невизначеність тематичних чи структурних груп іменників, яким властиві варіантні закінчення кличного відмінка, є причиною вагань у виборі тієї чи іншої форми. Неусталеність у використанні варіантних закінчень кличного відмінка іменників чол. роду II відміни відбивають тогочасні граматики і правописні видання. Напр.: **мученику – мучениче, співаче – співаку** [117, 67]; **зайче – зайцю, тесляре – тесляру** [114, 22]; **школяре – школяру, німче – німцю** [85, 112]. У “Правописному словнику” Г. Голоскевича (1929 р.) подано такі варіантні форми іменників чол. роду II відміни: **богоборче – богоборцю, гінцю – гінче, свате – свату, старче – старцю, хлопче – хлопцю** тощо. Є. Тимченко зазначав, що в українській

мові від багатьох іменників можливі обидві форми вокатива – на *-е* і на *-у(-ю)*: *діде – діду, жиде – жиду, коне – коню, колодязю – колодязе, князю – княже, куховару – куховаре, коте – коту, місяцю – місяце, світе – світу, татарине – татарину, свате – свату, чорте – чорту, цвіте – цвіту, Богдане – Богдану, Даниле – Данилу, Іване – Івану, Петре – Петру* тощо [135, 7 - 9].

Неусталеність у вживанні закінчень кличного відмінка іменників чол. роду II відміни спостерігалася у мовній практиці носіїв української мови у 30-х роках. З цього приводу М. Гладкий зауважував: “Зовсім погано з кличними формами – їх або обминають, або просто калічать: *Павло, Петро, Хведько* (замість *Павле, Петре, Хведьку*), *мисливце* (замість *мисливче* чи *мисливицю*), *Мусіє* (треба *Мусію*)” [34, 19].

“Український правопис” 1929 р. і всі наступні його видання подають загальні правила вживання форм кличного відмінка іменників чол. роду II відміни, допускаючи використання в деяких групах іменників варіантних закінчень.

У II пол. XX ст. у зв’язку з екстралінгвістичними факторами кличний відмінок став обмеженим у вжитку. Проте у творах кращих українських письменників і публіцистів він посідає належне місце. Зокрема у творчості О.Гончара та І. Дзюби кличний відмінок вживається послідовно. Пор.: По дорозі в Артек, *Кириле Петровичу*, ми неодмінно заїдемо глянути на вашу Тернівщину; Через те, *Корнію*, й на полігон тебе не пускають; Подбай, *тату*, найперше про те, щоб самому бути справедливим у стосунках із своїми друзями; Люди, що не літали, - це ж диво для тебе, *Петре*, га? (О.Гончар); Ні, шановний *товаришу Бондаренко...*; Шановний *Сергію Васильовичу!* (І.Дзюба). У поетичних творах Б. Олійника, І. Драча, М. Вінграновського, Л.Костенко трапляються випадки, коли замість кличного відмінка вживається форма називного відмінка. Але така заміна в поетичних творах часто зумовлена вимогами ритми, пор.: Простіть, *синочку*, і біла *білко*, і хитрий *лис*, що я на хвилю згубив дорогу і ... постарів. Дивись: вертають з полону меблів ялини в ліс (Б. Олійник); Од Лаври б’є німець з гарматних пащек, На острів Козачий пливи мені, *Щек*. Ти ж, брате *Хориве*, прямуй на прорив (І.Драч); *Котик, котик*, золотий животик, а хвостик залізний, - не ходи нам пізно! Будемо ми спати, а мати співати. І ти, наш *коточку*, задрімай в куточку (М. Вінграновський); Спасибі тобі, *Хрестителю Іоанне!* Життя було до мене невблаганне; *Хреститель* флорентійської хрещальні, благослови прийдешніх немовлят! (Л. Костенко).

Вживання форм називного відмінка замість кличного зараз широко представлене в усному українському мовленні громадян міст, що зумовлено впливом російської мови, в якій у звертаннях використовується тільки називний відмінок. Ця тенденція спостерігається в мові персонажів художніх творів. Пор.: *Пане охоронцю...*; Мені стало шкода тебе, *Шейху*; Я прошу вас, *Теодоре*; Про це тобі скажуть тоді, коли виникне потреба, *синку*; Святий *отче*, ти ще тут? Але також: *Синок*, а все через тебе; *Теодор*, невже це

правда? (П. Загребельний); Добрий день, *Романе Тихоновичу*; Прекрасна доповідь, *Іване Денисовичу*; Давай, *братенику*, закінчимо цю розмову. Але також: Ну, *братеник*, до завтра; - *Начальничок*, привіт, - поздоровкалась, пародіюючи Рубанів голос (Ю. Мушкетик).

Незважаючи на рекомендацію всіх правописних видань використовувати у звертаннях форми кличного відмінка, автори деяких праць, зокрема С.І. Дорошенко, ще й досі пропонують у звертаннях до осіб по імені та по батькові вживати форми називного відмінка, вбачаючи в них відтінок офіційності [42, 65].

У сучасній українській мові у звертаннях поряд з нормативними формами кличного відмінка *брате, братку* інколи вживаються форми називного відмінка *брат, браток*. Таке використання частіше трапляється в усному розмовному мовленні і має, на думку І.Г. Чередниченка, “інтимно-фамільярне значення” [146, 286], напр.: - Та тут, *брат*, біда; - Горілку, *брат*, п'єш? (Панас Мирний); - Отака була, *брат*, okazія (І. Драч); - Не так дивишся, *браток*; - Що ж це ти ошукався так? Не професіонально, *браток* (“Сучас-ність”). Пор. з нормативним використанням цих іменників у кличному відмінку: - І охота тобі, *брате*, з ними лаятись? (Панас Мирний); Ми ж і самі не втечем, і тебе, *брате*, не вивезем; - Сього, *брате*, зроду ніде не чували, Щоб рідною кров'ю шаблі омивали; - Послухай, *брате*, думаєш це легко – прийнять, що хтось за тебе помирає? (Л. Костенко); - Молодесенький місяць, *братку*, світи! (“Вітчизна”).

У четвертому виданні “Українського правопису” форми вокатива іменників чол. роду II відміни певною мірою уніфіковано. За кожною структурною групою іменників закріплено одну з флексій - *-е* або *-у*.

Так, оза чинним правописом закінчення *-е* мають безсуфіксні іменники твердої групи (*Богдане, голубе, друже*), іменники м'якої групи із суфіксом *-ець* (*женче, кравче, молодче, хлопче*, але: *бійцю, знавцю*) та деякі іменники мішаної групи, зокрема власні назви з основою на *ж, ч, ш, дж* і загальні назви з основою на *р, ж* (*гусляре, Довбуше, стороже, тесляре, школяре*). Закінчення *-у* мають іменники твердої групи, зокрема із суфіксами *-ик, -ок, -к-(о)* (*батьку, синку, ударнику*), іншомовні імена з основою на *г, к, х* (*Джеку, Жаку, Людвігу, Фрідріху*) і деякі іменники мішаної групи з основою на шиплячий приголосний (крім *ж*): *погоничу, слухачу, товаришу*); також іменники *діду, сину, тату*. Закінчення *-ю* мають іменники м'якої групи: *вчителю, лікарю, місяцю* [141, 74].

Отже, правопис передбачає відхилення від загального правила вживання закінчень кличного відмінка тільки для деяких іменників, зокрема для іменників із суфіксом *-ець* та іменників мішаної групи тощо. У сучасній українській мові досі немає спеціального довідника, в якому були б зафіксовані для всіх іменників форми вокатива. Це є однією з причин набуття деякими іменниками варіантних закінчень кличного відмінка. В усному мовленні, а під його впливом і на письмі, нерідко трапляються випадки ненормативної заміни закінчень кличного відмінка. Напр.: Я про нього самого ані слова ще

не вирік... Ох, **язиче** мій, **язиче**! (“Сучасність”); Але мовчи, нетерплячий **язиче**! (“Український засів”); Всесильний **Творче**, зроби його квіткою (“Сучасність”); О Святий **Творче**, дай мені Не так шукати втіхи, Як утішати інших...; **Віршетворче**! Дилему поруш: Як ти мислиш мистецьку споруду – Як десерт рафінованих душ Чи як хліб посполитого люду? (“Український засів”). “Орфографічний словник української мови” 1994 р. видання подає ці іменники із закінченням **-ю**. Проте форми **творче, язиче** і под. не є зовсім новими для української мови. Вони, як уже зазначалося, зафіксовані в багатьох правописних виданнях початку ХХ ст. З часом у вживанні варіантних форм кличного відмінка іменників чол. роду II відміни відбувалися певні зміни, які, хоч і не завжди послідовно, відбивали словники та довідники з правопису української мови.

Вживання закінчень кличного відмінка іменників чол. роду II відміни у правописних виданнях різних років дає підстави встановити такі особливості використання форм кличного відмінка в різних структурних групах іменників сучасної української літературної мови.

1. Іменникам чол. роду з основою на **г, к, х** у кличному відмінку властиве закінчення **-е**, перед яким ці кінцеві приголосні звуки чергуються із шиплячими **/ж/, /ч/, /ш/**, напр.: **друг – друже, козак – козаче, пастух – пастуше** тощо. У чинному правописі цю структурну групу іменників окремо не виділено. Дослідник форм кличного відмінка В.С. Чепель наводить чимало прикладів таких іменників, пор.: **ворог – вороже, друг – друже, луг – луچه, плуг – плуже; волох – волоше, пастух – пастуше, птах – пташе; вояк – вояче, жук – жуچه, козак – козаче, чоловік – чоловіче** тощо [145, 26 - 27]. Проте він зовсім не визначає випадки вживання в цих іменниках варіантного закінчення **-у**, хоч в академічному виданні “Сучасна українська літературна мова” за загальною редакцією І.К. Білодіда подано зауваження, що серед іменників чол. роду з основою на **г, к, х** є випадки хитання в уживанні флексій кличного відмінка **-е** та **-у** [126, 106]. “Орфографічний словник української мови” 1994 р. видання подає іменники чол. роду з основою на **г, к, х** як із закінченням **-е**, так і з **-у**. Згідно з цим словником перед закінченням **-е** кінцевий приголосний основи **/г/** чергується із шиплячим **/ж/** у таких іменниках: **бог – божче, варяг – варяже, ватаг – ватаже, ворог – вороже, друг – друже, недруг – недруже, ятвяг – ятвяже**. Інші іменники з основою на **г** мають закінчення **-у**, пор.: **бульдог – бульдогу, восьминіг – восьминогу, герцог – герцогу, дог – догу, драматург – драматургу, єдиноріг – єдинорогу, завмаг – завмагу, йог – йогу, козеріг – козерогу, луг – лугу, маг – магу, металург – металургу, мустанг – мустангу, носоріг – носорогу**, а також усі іменники на **-лог**: **антрополог – антропологу, астролог – астрологу, геолог – геологу, зоолог – зоологу, ідеолог – ідеологу, кардіолог – кардіологу, лексиколог – лексикологу, стоматолог – стоматологу, технолог – технологу, філолог – філологу** тощо.

Іменники з основою на *х* в сучасній українській мові рідко набувають у кличному відмінку закінчення *-е*, пор.: *волох – волоше, зух – зуше, пастух – пастуше, скоморох – скомороше*. Здебільшого ці іменники мають у кличному відмінку закінчення *-у*, пор.: *аллах – аллаху, головбух – головбуху, дух – духу, євнух – євнуху, ієрарх – ієрарху, казах – казаху, конюх – конюху, легкодух – легкодуху, лінюх – лінюху, лях – ляху, монарх – монарху, монах – монаху, падишах – падишаху, патріарх – патріарху, птах – птаху, сплюх – сплюху, ховрах – ховраху, чех – чеху, шах – шаху, шейх – шейху*.

У безсуфіксних іменниках з основою на *к* у кличному відмінку вживаються закінчення *-е* та *-у*. Так, закінчення *-е* мають такі іменники: *бик – биче, внук – внуче, вовк – вовче, грак – граче, жук – жуче, пророк – пророче, рак – раче, чоловік – чоловіче*. Іменники *грек, індик, калмик, крук, павук, шпик, язик, як* у кличному відмінку закінчуються на *-у*: *греку, індику, калмику* тощо.

Щодо вживання у цій групі іменників варіантних закінчень кличного відмінка, то ще С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер вказували, що іменники з основою на *г, к, х* для уникнення зміни в основі слова внаслідок чергування перед *-е* переважно набувають закінчення *-у*: *пастуху, лінюху* [117, 67].

Аналіз частотності використання варіантних закінчень кличного відмінка в іменниках чол. роду з основою на *г, к, х* протягом ХХ ст. дав змогу спостерегти тенденцію до звуження кола слів, що мають кличну форму на *-е*. Так, у І пол. ХХ ст. словники та граматики української мови засвідчували форми вокатива не *-е* іменників *гріх – гріше* (1914 р.), *верх – верше, горох – гороше, дух – душе, жених – женише, лях – ляше, оріх – оріше, птах – пташе, потік – поточе, язик – язиче* (1926 р.), *аллах – аллаше, байрак – байраче* (1929 р.), *луг – луже* (1930 р.).

В.С. Чепель подає меншу кількість таких іменників: *байрак – байраче, птах – пташе, луг – луже, плуг – плуже* (1971 р.). “Орфографічний словник української мови” 1976 р. видання фіксує ці іменники із закінченням *-у*. “Орфографічний словник української мови” 1994 р. видання іменники *аллах, байрак, верх, горіх, горох, гріх, дух, жених, луг, лях, плуг, потік, язик* подає як такі, в яких відсутнє чергування при-голосних в основі при творенні кличного відмінка, тобто їм властиве закінчення *-у*.

Критерії розмежування закінчень *-е* та *-у* кличного відмінка іменників чол. роду з основою на *г, к, х* визначити важко. Часто подібні за значенням чи структурою слова набувають різних закінчень, пор.: *пастух – пастуше*, але *конюх – конюху*; *зух – зуше*, але *дух – духу*; *грак – граче*, але *крук – круку*; *жук – жуче*, *пацюк – пацюче*, але *павук – павуку*; *бик – биче*, *чоловік – чоловіче*, але *язик – язичу, калмик – калмику*.

2. Великою варіантністю закінчень кличного відмінка характеризуються іменники чол. роду із суфіксом *-ник*. Такі іменники в сучасній українській мові набувають закінчень *-у* або *-е*, а деякі мають ще й акцентуаційні варіанти, пор.: *витівник – витівнику, витівниче; мандрівник – мандрівнику, мандрівниче; чарівник – чарівнику, чарівниче*. На початку

XX ст. цим іменникам у кличному відмінку було властиве лише закінчення **-у**, хоч іноді траплялися поодинокі приклади використання варіантного закінчення **-е**, напр.: *мученику* і *мучениче*, *полковнику* і *полковниче* [117, 67; 135, 8]. У “Правописному словнику” Г. Голоскевича (1929 р.) всі іменники чол. роду із суфіксом **-ник** подано тільки із закінченням **-у**: бунтівник, **-у**, вартівник, **-у**, мандрівник, **-у** тощо. В.С. Чепель зафіксував у цих іменниках варіантні кличні форми з наголошеним і ненаголошеним закінченням **-у**, пор.: *будівнику* і *будівнику*, *бунтівнику* і *бунтівнику*, *жартівнику* і *жартівнику*, *робітнику* і *робітнику* [145, 26]; В “Орфоепічному словнику” М. Погрібного (1984 р.) спостерігається тенденція до вживання деяких іменників із суфіксом **-ник** із варіантним закінченням **-е**: *будівнику* і *будівниче*, *вартівнику* і *вартівниче*, *витівнику* і *витівниче*, *трудівнику* і *трудівниче*, *чарівнику* і *чарівниче*. Проте більшість таких іменників у зазначеному словнику має у кличному відмінку закінчення **-у**, пор.: *гірнику*, *представнику*, *путівнику*, *руйнівнику* тощо. В “Орфографічному словнику української мови” 1994 р. видання форми на **-е** паралельно з **-у** залишилися лише в іменниках *витівник*, *мандрівник*, *робітник*. Важко зрозуміти, чому ці іменники зберегли у кличному відмінку варіантні флексії, а інші, семантично близькі до них слова, їх втратили, пор.: *робітник* – *робітнику* і *робітниче*, але *трудівник* – *трудівнику*; *витівник* – *витівнику* і *витівниче*, але *чарівник* – *чарівнику* тощо. “Орфографічний словник української мови” 1994 р. видання подає лише акцентуаційні варіанти іменників чол. роду із суфіксом **-ник**: бунтівнику і бунтівнику, мандрівнику і мандрівнику, робітнику і робітнику, трудівнику і трудівнику, чарівнику і чарівнику.

3. Іменники на **-у (-юк)**, **-чук** також не мають уніфікованих закінчень у вокативі: одні з них вживаються із закінченням **-е** у позиції перед яким відбувається чергування **/к/ -/ч/**, інші – із закінченням **-у**. Процес нормалізації закінчень кличного відмінка цих іменників триває давно. Ще “Правописний словник” Г. Голоскевича (1929 р.) фіксує розмежування закінчень **-е** та **-у** в цій групі іменників, напр.: *байстрюк* – *байстрюче*, *внук* – *внуче*, *близнюк* – *близнюку*, *ковальчук* – *ковальчуку*, *кухарчук* – *кухарчуку* тощо. У словнику-довіднику “Українська літературна вимова і наголос” (К., 1973 р.) закінчення **-е** в кличному відмінку мають іменники *байстрюк*, *борсук*, *гайдук*, *жук*, *поліщук*, проте для таких іменників, як *близнюк*, *віслик*, *пацюк*, *селюк*, *смаглюк* закінчення кличного відмінка взагалі не подано. У передмові до словника зазначено, що в цих іменниках наголос у кличному відмінку такий самий, як і в інших відмінкових формах. Отже, ці іменники повинні мати закінчення **-у**, бо воно наголошене, як і інші відмінкові закінчення, пор.: *близнюк* – родовий відм.: *близнюка*; орудний: *близнюком*; кличний: *близнюку*, бо у формі *близнюче* наголос на основі, а не на закінченні. В.С. Чепель зазначає, що іменники з наголошеним суфіксом **-ук (-юк)** (а також на **-к**) у кличному відмінку мають ненаголошене закінчення

-е, проте зауважує, що в деяких випадках вони утворюють кличний відмінок за допомогою наголошеної флексії **-у**: *кравчук – кравчуку* [145, 25 - 26].

У сучасній українській літературній мові спостерігається розширення кола іменників на **-ук (-юк)**, яким у кличному відмінку властиве закінчення **-е**. “Орфографічний словник української мови” 1994 р. видання регламентує вживання кличної форми на **-е** таких іменників, як: *байстрюк – байстрюче, блазнюк – блазнюче, близнюк – близнюче, борсук – борсуче, віслук – віслуче, гайдук – гайдуче, дундук – дундуче, паламарчук – паламарчуче, поліщук – поліщуче, селюк – селюче, сердюк – сердюче, сиротюк – сиротюче, смаглюк – смаглюче* тощо. Проте залишається чимало структурно подібних іменників, які у кличному відмінку вживаються із закінченням **-у**: *глистюк – глистюку, злодійчук – злодійчуку, канюк – канюку, ковальчук – ковальчуку, крамарчук – крамарчуку, лакейчук – лакейчуку, малюк – малюку, мамелюк – мамелюку, писарчук – писарчуку, татарчук – татарчуку, циганчук – циганчуку, шахтарчук – шахтарчуку, шевчук – шевчуку* та ін. Як засвідчують наші спостереження, закінчення **-у** кличного відмінка мають здебільшого іменники із суфіксом **-чук**. Це зумовлено, напевне, тим, що використання закінчення **-е** спричиняється до утворення структурно громіздких, немилозвучних форм типу *ковальчуче, лакейчуче* тощо. Цей аргумент міг відіграти визначальну роль у виборі одного з варіантних закінчень у цій групі іменників. Проте поодинокі іменники з суфіксом **-чук** все-таки продовжують вживатися із закінченням **-е**, напр.: *паламарчук – паламарчуче, поліщук – поліщуче*.

4. Іменники на **-ак (-як)** у кличному відмінку мають переважно закінчення **-е**. Тенденція до використання в цій групі іменників флексії **-е** помітна вже у “Правописному словнику” Г. Голоскевича, пор.: *бідак – бідаче, бідняк – бідняче, босяк – босяче, будяк – будяче, бурлак – бурлаче, вожак – вожаче, вояк – вояче, голяк – голяче, земляк – земляче, козак – козаче, мастак – мастаче, подоляк – подоляче, співак – співаче, хитряк – хитряче*. В “Орфографічному словнику української мови” 1994 р. видання ці, а також чимало інших іменників на **-ак (-як)** мають у кличному відмінку закінчення **-е**, напр.: *відьмак – відьмаче, вовкулак – вовкулаче, гордяк – гордяче, здоров’як – здоров’яче, мудрак – мудраче, русак – русаче, середняк – середняче, слизняк – слизняче, смугляк – смугляче, степняк – степняче, хлоп’як – хлоп’яче, шарпак – шарпаче* тощо. Проте частина іменників на **-ак (-як)** у кличному відмінку вживається із закінченням **-у**, напр.: *ішак – ішаку, гайдамак – гайдамаку, коршак – коршаку, коряк – коряку, крижак – крижаку, лівак – ліваку, лошак – лошаку, мертвяк – мертвяку, мурзак – мурзаку, перм’як – перм’яку, хлопчак – хлопчаку, хом’як – хом’яку, хробак – хробаку, хрущак – хрущаку, черв’як – черв’яку, шпак – шпаку, шуляк – шуляку*. Ще більше простежується непослідовність у тих випадках, коли структурно або семантично однотипні іменники мають різні форми вокатива, пор.: *грак – граче*, але *сивограк – сивограку, шпак – шпаку, шуляк – шуляку; хлопчак – хлопчаче*, але *хлопчак – хлопчаку*. Можливо, у словоформі

хлопчаку використовується закінчення **-у** з метою уникнення омонімії із формою серед. роду прикметника, пор.: **хлопча́че** заняття.

Звуковий склад іменників на **-ак (-як)** також не виконує розрізняль-ної функції у використанні закінчень **-е** та **-у** кличного відмінка. Так, наприклад, іменники **во́жак, ї́жак, кри́жак, стри́жак** мають перед **-ак** звук /ж/, але перші два іменники мають у кличному відмінку закінчення **-е** (**во́жаче, ї́жаче**), а інші – **-у** (**кри́жаку, стри́жаку**); іменники **і́шак, ко́ришак, ло́шак, про́шак** закінчуються на **-шак**, але вживаються з різними закінченнями в кличному відмінку, пор.: **і́шаку, ко́ришаку, ло́шаку**, але **про́шаче**. Цілком очевидно, що критерії вживання закінчень **-е** та **-у** у кличному відмінку для цієї групи іменників у наявних словниках чітко не визначені.

5. У сучасній українській мові простежується непослідовність у використанні закінчень кличного відмінка в іменниках чол. роду із суфіксом **-ець (-єць)**. В усіх правописних виданнях, починаючи з I пол. ХХ ст., для іменників цієї структурної групи основним вважалося закінчення **-е** [117, 71; 73, 65; 135, 7 - 8]. Проте майже всі ці праці подають застереження про можливість вживання деяких іменників із суфіксом **-ець (-єць)** у кличному відмінку із закінченням **-ю**. Напр.: **зай́че, кравче́, хлопче́**, хоч зрідка і **зайцю́, злочинцю́** [114, 21]; **зай́че, кравче́, молодче́, німче́, хлопче́, черногорче́**, рідше **німцю́, службовцю́** [85, 112]. У “Словарі української мови” за ред. Б. Грінченка такі іменники вживаються тільки із закінченням **-е**, пор.: Ох, милосердний **Творче́** і всі святі отці, допоможіть; Величаєм тя, **шевче́ чобо-торобче́**; Ой не ходи коло води, жовтокрилий **кобче́**; Ось слухай но, **купче́**; Бувай же здоров, гречний **молодче́**, Іване – **хлопче́**; **Отче́, чоловіколюбче́!** тощо. Є. Тимченко вказував, що форми вокатива на **-е** дуже давні. Вони сягають праслов’янської доби. В українській мові іменникам на **-ець** влас-тиві саме ці форми: **вінець барвінець – вінче барвінче, голубець – голубче, горобець – горобче, стрілець – стрільче**. Але зрідка вживаються й форми на **-у**: **голубцю́, оселедцю́** [135, 7 - 8]; Мабуть, саме тому у “Правописному слов-нику” Г. Голоскевича чимало іменників на **-ець** у кличному відмінку мають варіантні закінчення **-е** та **-ю**, напр.: **богоборче́** і **богоборцю́, гінцю́** і **гінче́, зай́че** і **зайцю́, старче́** і **старцю́, хлопче́** і **хлопцю́**. В.С. Чепель вважав, що “слова із суфіксом **-ець** утворюють кличну форму за допомогою флексії **-е**, причому **ц** переходить у **ч** : **горобець – горобче, швець – шевче**; виняток становлять такі іменники: **комсомолец – комсомольцю́, лєнінец – лєнінцю́, митець – митцю́, мудрец – мудрецю́** [145, 27];. В “Орфоепічному словнику” М. Погрібного (1984 р.) іменники із суфіксом **-ець** мають здебільшого форми кличного відмінка на **-ю**: **гінцю́, зайцю́, ловцю́, творцю́**. Лише іменник **хлопец** у цьому відмінку вживається із закінченням **-е**: **хлопче́**. В іменника **старець** форми кличного відмінка залежать від його значень, пор.: **старець¹ – старче́** (дід), **старець² –**

старцю (жебрак). Проте в “Орфографічному словнику української мови” 1994 р. немає диференціації форм кличного відмінка залежно від значень цього іменника. Він подається лише із закінченням **-е: старче**.

“Український правопис” 1993 р. видання регламентує для іменників чол. роду із суфіксом **-ець (-єць)** у кличному відмінку закінчення **-е** (хоч і подає винятки): *женче, кравче, молодче, хлопче, шевче*, але *бійцю, знавцю* [141, 74]. Проте матеріали “Орфографічного словника української мови” 1994 р. видання переконують у тому, що для іменників із суфіксом **-ець (-єць)** основним у кличному відмінку є закінчення **-ю**. Так, закінчення **-е** цей словник подає лише для таких іменників, як *богомалець, братовбивець, горобець, жнець, жрець, кравець, ловець, молодець, панотець, піснетворець, старець, хлопець, чудотворець* тощо. Для решти іменників закінчення кличного відмінка не визначається. Наведене в передмові до словника застереження, що при утворенні форми кличного відмінка від цих іменників не відбувається чергування приголосних звуків, дає підстави вважати, що вона має закінчення **-ю**. Таких іменників із суфіксом **-ець** переважна більшість, пор.: *австрієць, американець, англієць, боєць, баранець, богоборець, бранець, братогубець, брехунець, вдівець, векселедавець, вигнанець, видавець, виборець, гонець, горець, державець, знавець, єдиноборець, єдиновірець, жеребець, іновірець, іноземець, кабанець, кібець, компанієць, красномовець, кровопивець, купець, курець, лукавець, мудрець, ревнивець, республіканець, самець, стрибунець, чорноморець* та ін. Важко виявити якісь тенденції у використанні варіантних закінчень кличного відмінка в цій групі іменників, адже для близьких за семантикою або структурою іменників у словнику подано різні закінчення, пор.: *братовбивець – братовбивче*, але *батьковбивець – батьковбивцю*, *людиновбивець – людиновбивцю*, *самовбивець – самовбивцю* і под.; *творець – творцю*, *мовотворець – мовотворцю*, але *піснетворець – піснетворче*, *чудотворець – чудотворче*; *богомалець – богомольне*, але *богоборець – богоборцю*.

6. Іменники із суфіксом **-ач** мають у кличному відмінку сучасної української мови закінчення **-у** згідно з правилом, викладеним в “Українському правописі” 1993 р. видання: *багач – багачу, брехач – брехачу, втікач – втікачу, вусач – вусачу, головач – головачу, доглядач – доглядачу* тощо. Проте кличний відмінок іменника *добувач* в “Орфографічному словнику української мови” 1993 р. поданий із закінченням **-е: добуваче**.

7. Ряд іменників, які раніше мали варіантні закінчення кличного відмінка, в сучасній українській мові стали вживатися з одним із них. Так, зокрема, було *свате* і *свату*, *тесляре* і *тесляру* (1929 р.), зараз тільки *свате, тесляре* (1994 р.).

Як бачимо, у кожній структурній групі іменників спостерігається хитання у вживанні флексій **-е** та **-у (-ю)** кличного відмінка.

Отже, кличний відмінок іменників чол. роду II відміни в різні періоди функціонування української літературної мови характеризувався великою неусталеністю у використанні своїх варіантних закінчень, що засвідчують усі

граматики української мови, науково-довідкові посібники, передусім словники й різні видання українського правопису, твори художньої літератури і публіцистики, а також мова засобів масової інформації. До неї спричинилася передусім відсутність чітких критеріїв вживання закінчень **-е** та **-у (-ю)** в межах кожної структурної групи іменників. Характерно, що співвідношення між іменниками із цими закінченнями в різних граматиках і словниках визначалося неоднаково, іноді навіть суперечливо, що зумовило вживання частини іменників певної структурної групи з обома варіантними закінченнями. Іменники кожної структурної групи виявляють певну загальну тенденцію до вживання того чи іншого закінчення у кличному відмінку. Для більшості з них характерна виразна тенденція до переважного вживання **-е** в цьому відмінку. Це стосується іменників з основами на приголосні **г, к, х**, на **-ук (-юк), -чук, -ак (-як)**. Найновіші лексикографічні джерела засвідчують тенденцію до звуження кола іменників з основою на задньоязикові приголосні, особливо на **х**, що утворюють кличний відмінок за допомогою закінчення **-е**. Натомість збільшується кількість іменників чол. роду на **-ук (-юк)**, яким у кличному відмінку властиве закінчення **-е**.

Закінчення **-у** в кличному відмінку є типовим лише для іменників на **-ник** та **-ач**. Тільки деякі з них можуть мати варіантну форму на **-е**.

Істотно розширилося коло іменників чол. роду II відміни на **-ець**, які стали вживатися в кличному відмінку із закінченням **-ю**.

В усному й писемному літературному мовленні останнім часом у звертаннях почав активніше використовуватися кличний відмінок замість ненормативного називного. Форми називного у функції кличного продовжують уживатися в тих сферах і в тих регіонах України, які перебувають під сильним російськомовним впливом.

4. Варіантні форми вокатива імен та прізвищ

Загальні правила утворення форм кличного відмінка, регламентовані “Українським правописом” 1993 р. видання, охоплюють усі іменники II відміни чол. роду – загальні та власні назви, зокрема власні імена людей та їх прізвища. Так, за чинним правописом закінчення **-у** мають власні імена іншомовного походження на **г, к, х**: *Джеку, Людвігу, Фрідріху*. “Український правопис” 1960 р. видання рекомендував вживати у звертаннях і форми називного відмінка цих іменників. Закінчення **-е** мають іменники м’якої групи: *Віталію, Грицю*. Закінчення **-е** властиве іменникам твердої та мішаної групи з основою на **ж, ч, ш, дж**: *Богдане, Петре, Степане, Довбуше*. Проте й від іменників – власних назв утворюються варіантні форми кличного відмінка. Так, наприклад, у “Правописному словнику імен і найпоширеніших прізвищ” А.А. Бурячка (К., 1996) одні іменники з основою на **г, к, х** подані в кличному відмінку з обома закінченнями – **-у** і **-е**, тоді як інші – тільки з одним, пор.: *Людвіг – Людвіже і Людвігу, Олег – Олеже і Олегу; Спартак – Спартаку і Спартаке, Святполк – Святполку і*

Святополче, але *Ісак – Ісаку, Ярополк – Ярополку; Стах – Сташе і Стаху, Аристарх – Аристарху і Аристарше*, але *Генріх – Генріху, Фрідріх – Фрідріху*. Такою ж непослідовністю відзначається утворення варіантних форм кличного відмінка від іменників на *-ш*, пор.: *Лукаш – Лукаше і Лукашу*, хоч інші однотипні імена мають лише одне закінчення *-е*, регламентоване чинним правописом: *Тиміш – Тимоше, Ярош – Яроше*.

З варіантними закінченнями кличного відмінка вживається в різних словниках та посібниках іменник Ігор. Л.А. Булаховський, вказуючи на схожість сучасних закінчень вокатива з давньоруськими, наводив той факт, що ще у “Слові о полку Ігоревім” іменник *Ігор* чотири рази вжито у кличному відмінку із закінченням *-ю: Ігорю* [12, 73]. “Орфоепічний словник” М. Погрібного подає іменник *Ігор* з варіантними закінченнями *-е* та *-ю: Ігоре* й *Ігорю*. У четвертому виданні “Українського правопису” зафіксована лише форма кличного відмінка із закінченням *-е: Ігоре*. А.А. Бурячок також вважає цю форму нормативною, хоч інші власні назви на *-р* пропонує вживати в кличному відмінку із закінченням *-ю: Кесар – Кесарю, Лазар – Лазарю*. Характерно, що в жодному з цих видань для іменника *Ігор* не вмотивоване використання в кличному відмінку закінчення *-е*. У всіх інших відмінкових формах він має закінчення, спільні з іменниками м’якої групи.

За нашими спостереженнями, із цього списку імен, здатних мати варіантні форми кличного відмінка, у сучасному писемному та усному українському мовленні з варіантними закінченнями *-е* та *-у* вживаються здебільшого імена *Олег* та *Ігор*, причому форма *Олеже* переважає над формою *Олегу*, а форма *Ігорю* – над формою *Ігоре*.

Питання про творення кличного відмінка від прізвищ належить до дискусійних. Чинний правопис регламентує лише правила написання звертань, що складаються із загальної назви та прізвища. У цих випадках закінчення кличного відмінка має тільки загальна назва, а прізвище завжди виступає у формі називного відмінка: *друже Максименко, колего Іваничук, товаришу Гончар*. Коли ж у реченні вжито підряд кілька звертань, одне з яких конкретизує та підсилює інше, то всі вони, навіть і прізвища, мають форму кличного відмінка, напр.: *друже мій, дорогий Максименку!* [62, 181]. Зважаючи на те, що кличний відмінок прізвищ іменникового типу поширений і в народно розмовній мові, і у фольклорі, і в літературі, слід визнати, що в сучасній українській літературній мові форми кличного відмінка таких прізвищ є нормативними. У зв’язку з цим заслуговує на увагу “Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ” А.А. Бурячка (К., 1996), в якому автор подав кличні форми поширених українських прізвищ. Матеріали цього словника свідчать про те, що варіантність охопила різні структурні типи прізвищ, які вживаються з обома флексіями кличного відмінка – *-у (-ю)* або *-е*. Виняток становлять лише прізвища на *-чук, -ук (-юк)*, які послідовно у кличному відмінку мають закінчення *-е*, у позиції перед яким відбувається чергування приголосних */к/ - /ч/*, напр.: *Ажнюк –*

Ажнюче, Андрійчук – Андрійчуче, Бойчук – Бойчуче, Борисюк – Борисюче, Вознюк – Вознюче, Гарматюк – Гарматюче, Рябчук – Рябчуче тощо. На нашу думку, форми кличного відмінка на *-е* від прізвищ на *-чук* не дуже зручні для вимови внаслідок повторення приголосного звуку /ч/ у сусідніх складах. Милозвучнішою видається форма кличного відмінка прізвищ із закінченням *-у*, пор.: *Бойчуку, Рябчуку, Савчуку* тощо. Саме ці форми поки що переважають в сучасному писемному та усному українському мовленні.

Прізвища на *з, х* у кличному відмінку мають здебільшого закінчення *-е*, яке зумовлює чергування /з/ - /ж/, /х/ - /ш/, пор.: *Пиріг – Пирожє, Волох – Волоше, Жовтобрюх – Жовтобрюше, Лях – Ляше, Реп'ях – Реп'яше*, але: *Пелєх – Пелєху, Стєльмах – Стєльмаху*.

Прізвища з основою на шиплячий відповідно до чинного правопису в цьому відмінку також вживаються переважно із закінченням *-е*, проте деякі з них можуть мати і закінчення *-у*, напр.: *Барабаш – Барабашє, Довбуш – Довбуше, Худаш – Худашє, Черниш – Чернише*, але: *Куліш – Кулішу, Станиш – Станину; Горлач – Горлаче, Деркач – Деркаче, Драч – Драче, Плющ – Плюще, Ткач – Ткаче*, але: *Головач – Головачу, Горбач – Горбачу, Орач – Орачу*.

Прізвища із суфіксом *-ець* мають у вокативі здебільшого закінчення *-ю*, хоч для деяких із них можлива і форма на *-че*, пор.: *Богомолець – Богомольцю, Донець – Донцю, Дурдинець – Дурдинцю, Канівець – Канівцю, Любарець – Любарцю, Мартинець – Мартинцю*, але також: *Адамець – Адамче, Андрунець – Андрунче, Атаманець – Атаманче, Голубець – Голубче, Горобець – Горобче, Кравець – Кравче, Швець – Шевче*. Непослідовністю вважаємо те, що близькі за звуковим складом та наголошенням іменникові прізвища набувають різних закінчень у кличному відмінку, пор.: *Адамець – Адамче*, але *Максimeць – Максимцю; Андрунець – Андрунче*, але *Мартинець – Мартинцю; Артимовець – Артимовче*, але *Канівець – Манівцю; Атаманець – Атаманче*, але *Вихованець – Вихованцю* тощо.

Варіантністю закінчень кличного відмінка характеризується також правопис прізвищ із суфіксами *-ак (-як), -ик*. Так, іменникові прізвища із суфіксом *-ак (-як)* мають переважно форму на *-ачє (-ячє)*, рідше – на *-у*, пор.: *Андрусяк – Андрусячє, Гірняк – Гірничє, Гром'як – Гром'ячє, Гуцуляк – Гуцулячє, Земляк – Землячє, Кругляк – Круглячє, Мудрак – Мудрачє, Павлишак – Павлишачє, Півторак – Півторачє, Решетняк – Решетнячє, Сагайдак – Сагайдачє*, але *Андрійчак – Андрійчаку, Андрущак – Андрущаку*. Іменниковим прізвищам із суфіксом *-ик* властиві форми вокатива на *-у*, пор.: *Бєдзик – Бєдзику, Білик – Білику, Бортник – Бортнику, Винник – Виннику, Гірник – Гірнику, Роговик – Роговику*, але *Різнєк – Різнєчє*.

Не мають уніфікованих форм кличного відмінка і такі іменники, як *Данько, Дудко, Храпко*, бо перший вживається із закінченням *-є* (*Даньчє*), інші – із закінченням *-у* (*Дудку, Храпку*).

Прізвища *Котляр, Кушнір, Скляр* у всіх відмінкових формах мають спільні закінчення, пор.: родовий відм.: *Котляра, Кушніра, Скляра*; давальний відм.: *Котляреві (-ру), Кушніреві (-ру), Скляреві (-ру)*; орудний відм.: *Котлярем, Кушнірем, Склярем*. Але в кличному відмінку прізвища *Котляр, Скляр* мають закінчення *-е: Котляре, Скляре*, а *Кушнір* набуває закінчення *-у: Кушніру*. Ці прізвища на *-р*, як відомо, генетично є назвами людей за професією. Аналогічно до відповідних апелятивів вони поділяються на три групи – тверду, м'яку і мішану. Прізвища *Скляр, Котляр*, маючи наголошений суфікс *-яр*, належать до мішаної групи, тому у кличному відмінку згідно з чинним правописом мають закінчення *-е*. Прізвище *Кушнір* належить до твердої групи, тому в кличному відмінку нормативним для нього є закінчення *-е*. Очевидно, у словнику допущено помилку у правописі закінчень давального й орудного відмінків прізвища *Кушнір*: замість *Кушніреві, Кушнірем* треба *Кушнірові, Кушніром*.

Не можна погодитися із запропонованою у словнику формою кличного відмінка прізвища *Гончар*. На думку А.А. Бурячка, це прізвище, подібно до відповідного апелятива, належить до м'якої групи і повинне мати такі самі відмінкові закінчення: родовий відм.: *Гончаря*; давальний відм.: *Гончареві (-рю)*, орудний відм.: *Гончарем*; кличний відм.: *Гончарю*. Але в окремих випадках при відмінюванні прізвищ, що за походженням є назвами людей за професією, спостерігається відхилення від апелятивної норми. Зокрема, прізвище *Гончар* відмінюють без пом'якшення звука */р/* (*Гончара, Гончару* та ін.), всупереч нормативному в апелятивній лексиці *гончаря, гончарю* та ін. [62, 181]. У “Словнику труднощів української мови” (1989 р.) прізвище *Гончар* рекомендовано вживати в кличному відмінку із закінченням *-е: Гончаре*.

Непоследовність у вживанні флексій кличного відмінка іменників чол. роду виявляється також у написанні прізвищ і загальних назв, від яких вони утворені. В “Українському правописі” 1993 р. видання щодо написання власних і загальних назв у кличному відмінку є лише зауваження про закінчення іменників мішаної групи. Так, закінчення *-у* мають іменники з основою на шиплячий (крім *ж*), що є загальними назвами; закінчення *-е* властиве іменникам – загальним назвам з основою на *ж*, а також власним назвам з основою на шиплячий. Отже, іменники – загальні назви, як-от: *головач, горбач, деркач, куліш, орач, плющ, сич, ткач* мають у кличному відмінку закінчення *-у*. Прізвища, які від них утворені, за нормами сучасного правопису повинні набувати закінчення *-е: Головаче, Горбаче, Деркаче* тощо. Однак у “Правописному словнику імен і найпоширеніших прізвищ” А.А. Бурячка прізвища *Деркач, Плющ, Ткач* рекомендовано вживати в цьому відмінку із закінченням *-е*, а прізвища *Головач, Горбач, Куліш, Орач, Сич* – чомусь із закінченням *-у*.

Про написання закінчень кличного відмінка інших прізвищ цього типу правопис не подає рекомендацій. Це дає підстави вважати, що розбіжностей у правописі прізвищ і співвідносних із ними іменників – загальних назв не

повинно бути. Проте у зазначеному словнику чимало прізвищ має відмінні від іменників – загальних назв закінчення у вокативі, пор.: *Лях – Ляше, Пиріг – Пирожє, Реп'ях – Реп'яше, Сак – Сачє; Буряк – Бурячє, Кругляк – Круглячє, Сагайдак – Сагайдачє, Стрижак – Стрижачє, Третьак – Третьачє, Шпак – Шпачє; Ріжник – Ріжничє; Голубець – Голубчє, Швець – Шевчє*. За чинним правописом іменники *лях, пиріг, реп'ях, сак, буряк, кругляк, сагайдак, стрижак, третяк, шпак, різник, голубець, швець* у кличному відмінку мають закінчення *-у (-ю)*.

Отже, варіантність закінчень у кличному відмінку властива обмеженому колу власних імен людей. Загал таких імен залежно від групи II відміни вживається в цьому відмінку із закінченням *-є* або *-у (-ю)*.

Варіантність форм кличного відмінка є типовим явищем для прізвищ іменникового типу. Співвідношення варіантних закінчень *-є* та *-у* залежить від структурного типу прізвищ. У прізвищах на *-чук (-юк)*, шиплячий та на *г, х* у кличному відмінку форми із закінченням *-є* переважають над формами із закінченням *-у*. Для прізвищ на *-ець* основним є закінчення *-ю* в кличному відмінку, закінчення *-є* виступає в поодиноких, чітко не окреслених ні структурно, ні тематично прізвищах.

Для прізвищ іменникового типу і співвідносних із ними іменників – загальних назв характерні розбіжності у вживання закінчень кличного відмінка: прізвища мають закінчення *-є*, тоді як відповідні іменники – закінчення *-у (-ю)*.

ВИСНОВКИ

У вживанні відмінкових закінчень іменників сучасної української мови спостерігається значна варіантність, яка зумовлена відновленням або активізацією багатьох давніх форм. До цього спричинилося розширення сфери функціонування української мови у зв'язку з наданням їй статусу державної.

Варіантність виявляється у вживанні закінчень родового відмінка однини іменників чол. роду II відміни і жін. роду III відміни, давального відмінка однини іменників усіх трьох родів, у знахідному відмінку однини і множини усіх іменників – назв неістот, а також множинних іменників, у знахідному відмінку множини іменників усіх трьох родів – назв істот, у заперечних конструкціях, у формах кличного відмінка іменників чол. роду II відміни, а також в орудному відмінку множини іменників сучасної української мови.

У родовому відмінку однини іменники чол. роду II відміни можуть набувати закінчення **-а(-я)** або **-у(-ю)** залежно від їхніх семантичних та структурно-словотвірних ознак. У різні періоди розвитку української мови співвідношення між цими закінченнями постійно змінювалося. Якщо у пам'ятках давньоруської мови основним закінченням родового відмінка було **-а (-я)**, то зараз в українській мові простежується виразна тенденція до все більшого розширення кола іменників із закінченням **-у (-ю)**.

У кінці XIX – на початку XX ст. в українській мові часто спостерігалось вільне варіювання флексій **-а(-я)** та **-у(-ю)** в родовому відмінку однини іменників чол. роду. Виявити чіткі критерії їх розмежування на той час було практично неможливо через відсутність загальноукраїнського правопису. Згодом було визначено

правила вживання цих відмінкових закінчень: іменники – назви живих істот та точно окреслених предметів, явищ мали здебільшого закінчення **-а(-я)**, іменники, що означали збірність, речовину, масу, абстрактні поняття тощо, – закінчення **-у(-ю)**. Проте в мові постійно відбувався процес осмислення варіантних реалізацій. У зв'язку з цим одні словоформи вийшли з ужитку (**звіру, прапору, провулку, сна, сорома**), інші набули відмінних значень, продовжуючи функціонувати як близькозначні, але не тотожні (**булат, -у** (сталь), **-а** (зброя); **листопад, -а** (місяць), **-у** (опадання листа); **чавун, -а** (посуд), **-у** (метал), треті набули якостей, які “відірвали” їх від того варіантного ряду, до якого вони входили, і перетворилися на різні за значенням слова-омоніми, що розрізняються лише закінченнями у родовому відмінку однини (**вал¹, -а** (деталь машини), **вал², -у** (насип; нитки), **образ¹, -а** (ікона), **образ², -у** (обличчя, постать, художній засіб), **ячмінь¹, -меню** (злак), **ячмінь², -меня** (хвороба).

Вживання варіантних флексій родового відмінка іменників залежить від їх словотвірних особливостей, пор.: **саду – садка**. У сучасній українській мові спостерігається розширення кола похідних іменників чол. роду, що мають у родовому відмінку однини закінчення **-у(-ю)**. Це, зокрема, префіксальні, суфіксальні, безафіксні іменники. Форми на **-а(-я)** властиві здебільшого префіксально-суфіксальним іменниковим утворенням.

Характерно, що частина суфіксальних іменників чол. роду II відміни в родовому відмінку однини має закінчення **-а(-я)**, хоч залишається значна кількість словотвірно однотипних іменників із закінченням **-у(-ю)**. Варіантність форм родового відмінка цих іменників – факт не граматичного, а лексико-граматичного характеру. Вона неоднаково охоплює навіть семантично однотипні розряди іменників.

У 90-х роках у зв'язку зі зміною умов функціонування української мови (розвиток засобів масової інформації, збільшення тиражів та популяризація газетно-публіцистичних видань), які полегшили умови функціонально-стилістичної “міграції” слів і розширили “межі” літературної мови, у ній знову активізувалися численні варіантні форми родового відмінка однини іменників чол. роду, які не регламентовані чинним правописом (**театру – театра, тексту – текста, періоду – періода, ряду – ряда**).

У давальному відмінку однини іменники чол. роду II відміни мають закінчення **-ові, -еві (-єві)** та **-у(-ю)**, що історично походять від окремих груп іменників, які належали до різних основ. Випадки змішування, взаємозаміни закінчень у різних групах відмінювання засвідчені вже в давньоруській мові. У староукраїнських пам'ятках XIV ст. найпоширенішою флексією давального відмінка однини іменників чол. роду була флексія **-у(-ю)**, менш поширеною (переважно в іменниках – назвах істот) – флексія **-ові**. Продуктивність варіювання

форм давального відмінка з плином часу зазнавала змін. Поступово закінчення **-ові, -еві (-єві)** поширювалося на все більшу кількість іменників, витісняючи закінчення **-у(-ю)**. У кінці XIX – на початку XX ст. закінчення **-ові, -еві (-єві)** набуло великого поширення. Розподіл варіантних закінчень давального відмінка не залежав від семантики слів: іменники – назви неістот навіть послідовніше набували закінчення **-ові, -еві (-єві)**, ніж іменники – назви істот.

У 50 – 60 рр. нашого століття у граматиках української мови зазначалося, що в давальному відмінку закінчення **-ові** характерніше для іменників чол. роду II відміни – назв істот, а закінчення **-у** мають іменники – назви неістот.

В останні роки спостерігається виразна тенденція до активізації флексії **-ові**, яка в офіційно-діловому, художньому, публіцистичному та деяких видах наукового стилю витісняє флексію **-у**. Закінчення **-ові** набувають також іменники із суфіксом **-ізм**, які довгий час вживалися переважно із закінченням **-у**.

У наш час тенденція до повернення закінчення **-ові** всім іменникам чол. роду є настільки сильною, що охопила й іменники середн. роду, яким здавна була притаманна лише флексія **-у(-ю)**. Форми на **-ові, -еві** іменників середн. роду зрідка почали засвідчуватися в українській мові з XIX ст. Правописні видання допускали вживання закінчень **-ові, -еві** лише в деяких іменниках (**лихові, серцеві**). Останнім часом закінчення **-ові, -еві** помітно розширило лексико-семантичну сферу іменників середн. роду, які протягом багатьох століть не мали варіантних закінчень (**дзеркалові, колесові, літові, окові, селові**).

Розвинувшись у давнину з малочисельної групи слів, закінчення **-ові, -еві (-єві)** в сучасній українській мові набуло значного поширення, витісняючи закінчення **-у(-ю)**.

У знахідному відмінку однини іменники чол. роду II відміни мають форми називного або родового відмінка. Форми родового відмінка властиві іменникам чол. роду, що означають істот; решта іменників набуває у знахідному відмінку однини ту саму форму, що й у називному. Проте в сучасній українській мові є певне коло назв предметів, що можуть також мати у знахідному відмінку форми родового відмінка: написав **листа**, взяв **ножа**. Причини цього явища зумовлені історичним розвитком закінчень знахідного відмінка однини іменників чол. роду II відміни. Форми знахідного, що збігаються з формами називного відмінка, первісні. Заміна старих форм знахідного формами родового відмінка почалася в іменниках – назвах істот, потім ці форми з'явилися і в іменниках на позначення неістот. Як засвідчують численні приклади, значення слів майже не впливало на вибір тієї чи іншої форми іменника.

Форми знахідного відмінка, ідентичні родовому, набули значного поширення в українській мові в першій половині XX ст. У

сучасній українській мові розширюється коло іменників з новішою формою знахідного відмінка. Зокрема, форми давнього знахідного витісняються формами родового відмінка при дієсловах доконаного виду, у прийменникових конструкціях, особливо з прийменниками *в/у, за, на*. Продовжується процес витіснення родовим того знахідного відмінка іменників, який пов'язується з інфінітивом.

Вживання цих форм знахідного відмінка диференціюється залежно від розподілу їх за функціональними стилями. Основна форма знахідного відмінка стилістично нейтральна, використовується в усіх функціональних стилях сучасної української літературної мови. У науковому та офіційно-діловому стилях родовий у функції знахідного не вживається. У розмовному мовленні та в різних жанрах художньої літератури обидві форми звичні.

У сучасній українській мові варіантність форм знахідного відмінка спостерігається також в іменниках – назвах тварин усіх трьох родів у множині. Первісними є форми знахідного відмінка, що збігаються з називним: пасу *коні, корови*. На сучасному етапі розвитку української мови досить чітко простежується тенденція до вживання цих іменників у новішій формі знахідного, ідентичній формі родового відмінка. Проте давні форми знахідного відмінка не є архаїчними і також використовуються, хоч значно рідше, в літературній мові.

Використання давньої форми знахідного відмінка іменників *діти, близнята* тощо сьогодні є вже застарілим.

У кінці XIX – на початку XX ст. помітним було варіювання форм знахідного відмінка множини іменників чол. роду – назв неістот та множинних іменників (купує *медяників*, доскромалили *буряків, сіней* забула замкнута), а також іменників жін. і середн. роду в однині та множині (слухала того *оповідання*, ходила *сорочок* прати, бережи свої *душі*). У сучасній українській мові при деяких дієсловах (напр., *слухати, співати, шукати*) для позначення об'єкта можуть використовуватися знахідний і родовий відмінки. Проте коло таких дієслів обмежене, тому нормативними залишаються форми знахідного відмінка цих іменників, тотожні формам називного.

Актуальною для сучасного українського мовознавства є проблема розмежування родового – знахідного відмінків у заперечних конструкціях. У мові художньої літератури та публіцистики другої половини XX ст. простежується тенденція до переважного вживання форм родового відмінка лише іменників чол. роду. Іменники жін. роду виступають здебільшого у формі знахідного відмінка. Знахідний відмінок активніше вживається в науковому та розмовному стилях. Форми родового відмінка усіх трьох родів переважають у конструкціях, де родовий і знахідний залежать від інфінітива, якому передують дієслова, предикативні прислівники або присудкові слова із заперечною

часткою *не*. Вибір однієї з варіантних форм знахідного відмінка у заперечних конструкціях часто залежить від суб'єктивного фактора.

У сучасній українській мові спостерігаються варіантні форми орудного відмінка множини деяких іменників (*ворітьми* і *воротами*, *слізьми* і *сльозами*). Характерною особливістю цих варіантних форм є те, що вони властиві лише деяким іменникам, які належать до різних відмін. Обидві форми нормативні, проте основною є форма з флексією *-ами* (*-ями*). Незважаючи на нормативність обох варіантних форм, деякі з них виявляють неоднакову активність. У другій половині ХХ ст. ці форми зазнали функціонального обмеження. Для одних це виявилось в домінуванні певної форми (*кіньми*, *колесами*), інші стали надлишковими і вийшли з ужитку (*князьми*, *усима*), решта функціонує лише в місцевих говорах (*гостями*, *курями*) та у складі фразеологізмів (метати бісер перед свинями (*свиньми*)) тощо.

Великою неусталеністю у вживанні варіантних закінчень іменників чол. роду II відміни характеризується кличний відмінок. Українська мова майже повністю успадкувала систему флексій кличного відмінка давньоруської мови. Проте у процесі історичного розвитку мови відбувався взаємовплив закінчень іменників різних основ, що зумовило вживання частини іменників з двома варіантними закінченнями – *-е* та *-у(-ю)*. У сучасній українській мові іменники чол. роду різних структурних груп виявляють певну тенденцію до вживання того чи іншого закінчення у кличному відмінку. Для більшості з них характерна виразна тенденція до переважного вживання закінчення *-е*.

У 90-х роках нашого століття в усному й писемному літературному мовленні у звертаннях почав активніше використовуватися кличний відмінок замість ненормативного називного.

Варіантність форм кличного відмінка є типовим явищем для прізвищ іменникового типу. Співвідношення варіантних закінчень *-е* та *-у(-ю)* залежить від структурного типу прізвищ.

Особливістю функціонування іменників жін. роду III відміни є те, що в родовому і давальному відмінках однини, а також у знахідному відмінку множини вони почали набувати в деяких періодичних виданнях паралельно з нормативним *-і* своє давнє закінчення *-и* (*осені* – *осени*, *молодості* – *молодости*). Форми на *-и* вживаються дуже непослідовно.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. також спостерігалася значна неусталеність у використанні цих варіантних закінчень. Вона була зумовлена значною мірою тим, що ці закінчення по-різному виявлялися в територіальних діалектах української мови, а також відсутністю загальноприйнятого правопису.

Відмінкову парадигму іменників сучасної української літературної мови широко охопило вживання варіантних форм. У різні періоди розвитку мови змінювалося співвідношення між ними. Особливості

варіювання відмінкових закінчень у другій половині ХХ ст. виявляються в активізації однієї з варіантних форм (зокрема, закінчення **-ові** давального відмінка однини іменників чол. і середн. роду, вживання форм знахідного, ідентичних родовому відмінку тощо), зникненні застарілих варіантних форм орудного відмінка множини, у розширенні лексико-семантичного кола іменників, що набувають варіантних закінчень у родовому відмінку, а також у відновленні давніх варіантних реалізацій іменників жін. роду III відміни, які довгий час у сучасній українській літературній мові вважалися ненормативними.

Основною причиною варіювання відмінкових закінчень іменників є змішування та аналогічний вплив успадкованих від старої будови мови парадигматичних відмінностей у типах відмінювання. Особливості місцевих говорів також є істотною передумовою варіантності в мові і продовжують породжувати хитання у виборі форм. Неабияку роль у збереженні й спеціалізації варіантних закінчень іменників відіграють фактори соціального характеру: зміна соціальної структури і культурного рівня населення, розбіжності у частоті вибору продуктивних варіантів у різних соціально-професійних групах тощо. Крім цього, інтенсивність морфологічних перетворень (а, отже, характер і тривалість варіювання) залежить від багатьох семантико-стилістичних, фонетико-акцентуаційних та структурно-словотвірних характеристик окремої лексики. Ця різнопланова зумовленість і є причиною нерівномірності утворення та функціонування варіантів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андерш Й.Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в школі. – 1974. – № 10. – С.34 – 40.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К.: Либідь, 1991. – 254 с.
3. Ахманова О.С. О фонетических и морфологических вариантах слова // Академику В.В. Виноградову к его шестидесятилетию. – М., 1956. – С.51 – 59.
4. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М., 1957 – 295 с.
5. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород: Закарп. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
6. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 248 с.
7. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
8. Беляєв Ю.І. Родовий чи знахідний // Культура слова. – 1980. – № 19. – С.80 – 83.
9. Богдан М.М. Значення і синтаксичні функції родового придієслівного відмінка // Укр. мова і літ. в школі. – 1970. – №6. – С.15 – 21.
10. Бублейник Л.В. Деякі особливості співвідношень однокоре-невих синонімів і варіантів слова // Мовознавство. – 1979. – №1. – С.32 – 37.

11. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. школа, 1959. – 248 с.
12. Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах: Українська мова. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.2. – 632 с.
13. Бурячок А.А. Про мову популярних журналів // Питання мовної культури. – 1970. – №4. – С.87 – 92.
14. Бурячок А.А. Про концепцію нової (остаточної) редакції українського правопису // Укр. слово. – 1995. – 8 червня. – С.14 – 15.
15. Вакула Г.Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові // Укр. мова і літ. в школі. – 1965. – №6. – С.19 – 25.
16. Ващенко В.С. Стилістичні явища в українській мові. – Харків, 1958. – 228 с.
17. Веселитский В.В. Норма и вариант // Рус. язык в школе. – 1967. – №5. – С.30 – 37.
18. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.; Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
19. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопр. языкознания. – 1955. – №1. – С.60 – 87.
20. Виноградов В.В. О формах слова // Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С.33 – 50.
21. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX веков. – М.: Высш. школа, 1982. – 528 с.
22. Вихованець І.Р. Знахідний – родовий у заперечних реченнях // Питання мовної культури. – 1967. – №1. – С.68 – 72.
23. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1971. – 120 с.
24. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К.: Рад. школа, 1982. – 208 с.
25. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 230 с.
26. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
27. Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний відмінок? // Культура слова. – 1989. – №37. – С.93 – 95.
28. Выхованец И.Р., Карпиловская Е.А., Клименко Н.Ф. Изучаем украинский язык. Самоучитель. Расширенный курс. – К.: Либідь, 1993. – 272 с.
29. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1989. – 335 с.
30. Воронич Г.В. З історії закінчень родового відмінка // Культура слова. – 1982. – №23. – С.66 – 68.
31. Воронич Г.В. Форми давального відмінка на -ові/-у // Культура слова. – 1983. – №24. – С.56 – 58.

32. Гельгардт Р.Р. О языковой норме // Вопросы культуры речи. – М.: Изд-во АН СССР. – 1961. – Вып.3. – С. 21 – 38.
33. Гладкий М. Новий український правопис. Бібліотека газети “Пролетарська правда”. – К., 1929. – 64 с.
34. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. – Х.; К.; 1930. – 158 с.
35. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. (На материале современного русского языка). – Л.: Наука, 1978. – 238 с.
36. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М.: Просвещение, 1978. – 240 с.
37. Граудина Л.К., Ицкович В.А., Катлинская Л.П. Грамматические варианты. Опыт частотного словаря. – М.: Наука, 1971. – 455 с.
38. Граудина Л.К. Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты. – М.: Наука, 1980. – 288 с.
39. Гречко В.А. Однокоренные синонимы и варианты слова // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. – М.; Л., 1966. – С.118 – 125.
40. Грунський Н.К. Украинская грамматика: Второе изд-ие. – К.: Изданіе Товарищества “Голось”, 1918. – 64 с.
41. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 297 с.
42. Дорошенко С.І. Граматична стилістика української мови. – К.: Рад. школа, 1985. – 200 с.
43. Жилко Ф.Т. Говори української мови. – К.: Рад. школа, 1958. – 172 с.
44. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Рад. школа, 1961. – Ч.І. – 407 с.
45. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси. (Кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Наук. думка, 1970. – 303 с.
46. Жовтобрюх М.А., Майборода А.В. Порівняльна грамати́ка української і російської мов. – К.: Вища школа, 1978. – 270 с.
47. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К.: Наук. думка, 1984. – 255 с.
48. Зайлер Г. Инвариантность и вариативность: параметрическая модель исследования языковых универсалий // Вопр. языкознания. – М.: Наука, 1988. – С.44 – 55.
49. Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. – М.: Наука, 1967. – 370 с.
50. Иванникова Е.А. К вопросу о взаимоотношении понятия варианта с понятием синонима // Синонимы русского языка и их особенности. – Л.: Наука, 1972. – С. 138 – 153.
51. Історична грамати́ка української мови / О.П.Безпалько, М.К.Бойчук, М.А.Жовтобрюх та ін. – К.: Рад.школа, 1962. – 510 с.

52. Історична грамати́ка української мови / М.А.Жовтобрюх, О.Т.Волох, С.П.Самійленко, І.І.Слинько. – К.: Вища школа, 1980. – 320 с.
53. Історія української мови: Морфологія / С.П.Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
54. Истрина Е.С. Нормы русского литературного языка и культура речи. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 32 с.
55. Карпенко Ю.О. Друга відміна іменників // Укр. мова і літ. в школі. – 1984. – №11. – С.29 – 34.
56. Карп'юк М.Д. “Паралельна форма“, “дублет“ чи “варіант“? // Культура слова. – 1978. – №15. – С.70 – 75.
57. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. – К.: Наук.думка, 1967. – 287 с.
58. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища школа, 1987. – 349 с.
59. Козирод Н.І. “Голос духа чути скрізь...“// Культура слова. – 1985. – №29. – С.80 – 83.
60. Крымский А. Украинская грамматика. – М., 1907. – Т.1. – 545 с.
61. Крысин Л.П. К социальным различиям в использовании языковых вариантов // Вопр. языкознания. – 1973. – №3. – С.37 – 49.
62. Культура української мови: Довідник / За ред. В.М. Ру-санівського. – К.: Либідь, 1990. – 304 с.
63. Курило О. Курс українського правопису: Підручник для шкіл і самонавчання. – К.: Друкарня Товариства “Криниця“, 1919. – 158 с.
64. Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю. – К.: Вид-во Вукоспілки, 1923. – 23 с.
65. Курс історії української літературної мови (дожовтневий період) / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Ч.І. – 595 с.
66. Курс історії української літературної мови (радянський період) / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Ч.ІІ. – 415 с.
67. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського: В 2 т. – К.: Рад. школа, 1951. – Т.1. – 519 с.; Т.2. – 407 с.
68. Кучеренко І.К. Категорія відмінка в сучасній українській мові. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1961. – 52 с.
69. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія: В 2 ч. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – Ч.1. – 172 с.; 1964. – Ч.2. – 159 с.
70. Лавриненко А.Т. История вариантных флексий родительного падежа единственного числа имен существительных мужского рода -а(-я) и -у(-ю) в русском и украинском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1975. – 24 с.
71. Лагутіна А.В. Морфологічна варіантність і лексична синонімічність // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С.189 – 207.

72. Левицький М. Як писати службові папери українською мовою. – Черкаси: Сіяч, 1917. – 32 с.
73. Левицький М. Українська граматики для самонавчання: Вид. 3. – Катеринослав; Ляйпціг, 1923. – 197 с.
74. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – К.: Вища школа, 1983. – 264 с.
75. Матвієнко А.М. Фразеологічні синоніми і варіанти // Укр. мова і літ. в школі. – 1965. – №8. – С.16 – 20.
76. Матвієнко О. Назовна та родова форма знахідного відмінка // Збірник державних центральних курсів українознавства. – Х., 1930. – Вип.3. – С.43 – 56.
77. Матвієнко О. Стилiстичні паралелі (проти пуризму). – Х.: Рад.школа, 1932. – 132 с.
78. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. – К.: Рад.школа, 1974. – 184 с.
79. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. – К.: Наук. думка, 1990. – 168 с.
80. Матвіяс І.Г. Варіанти української літературної мови. – К.: Велес, 1998. – 162 с.
81. Мельничайко В.Я. Використання граматичних синонімів – важливий показник культури мови // Мовознавство. – 1968. – №5. – С.68 – 71.
82. Мельничайко В.Я. До питання про граматичну синоніміку // Укр. мова і літ. в школі. – 1970. – №9. – С.18 – 22.
83. Михальчук К. До правопису “м’якої деклінації” в українській мові // Записки Українського наукового товариства в Києві.- К., 1908. – Кн.ІІ. – С.256 – 261.
84. Москальская О.И. Вариантность и дифференциация в лексике литературного немецкого языка // Норма и социальная дифференциация языка. – М.: Наука, 1969. – С.57 – 63.
85. Наконечний М.Ф. Українська мова. Програма-конспект з додатком про новий правопис український. – Х.: Кооп. вид-во Рух, 1928. – 240 с.
86. Наконечний М.Ф. Цінний посібник з історичної граматики української мови // Укр. мова в школі. – 1962. – № 4. – С.77 – 85.
87. Недбайло Л.І. Стилiстичні функції морфологічних одиниць// Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К.: Наук.думка, 1972. – С.87 – 104.
88. Неровня Н.Н. Вариантность и синонимия в украинской фразеологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – К., 1990.–16 с.
89. Обнорский С.П. Именное склонение в современном русском языке: Единственное число. – М.: Изд-во АН СССР, 1927. – Вып. 1. – 322 с.
90. Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису. (Популярно-науковий курс з історичним освітленням). – Варшава, 1927. – 208 с.

91. Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи // Вопросы культуры речи. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – Вып. 1. – С.5 – 33.
92. Павловский А. Грамматика малороссийского наречья. – СПб., 1818. – 115 с.
93. Пентилюк М.І. Паралельні форми закінчень іменників // Укр. мова і літ. в школі. – 1969. – №2. – С.82 – 83.
94. Пентилюк М.І. Варіантні форми як засіб евфонії // Укр. мова і літ. в школі. – 1987. – №1. – С.63 – 67.
95. Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика. – К.: Вежа, 1994. – 240 с.
96. Пешковский А.М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. – М.;Л., 1930. – 176 с.
97. Пилинський М.М. Літературні норми. Типи та їх класифікація // Мовознавство. – 1974. – №3. – С.11 – 24.
98. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К.: Наук.думка, 1976. – 208 с.
99. Пилинский Н.Н. Некоторые особенности развития норм украинского литературного языка // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. – М.: Наука, 1976. – С.163 – 172.
100. Плющ М.Я., Потелло Н.Я., Грипас Н.Я. Українська мова: Фонетика. Орфографія. Морфологія. – К.: МАУП, 1995. – 124 с.
101. Плющ П.П. Нариси з історії української літературної мови. – К.: Рад.школа, 1958. – 292 с.
102. Плющ П.П. Українська літературна мова другої половини ХІХ – початку ХХ ст., шляхи її розвитку і специфіка її. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 51 с.
103. Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К.: Вища школа, 1971. – 423 с.
104. Пономарів О.Д. Стилiстика сучасної української мови. – К.: Либiдь, 1993. – 245 с.
105. Поставний В.В. Морфологічні варіанти іменників // Укр. мова і літ. в школі. – 1974. – №8. – С.35 – 44.
106. Поставной В.В. Морфологические варианты имен существительных в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Ужгород, 1977. – 22 с.
107. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 2 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1 – 2. – 536 с.
108. Рогожникова Р.П. Варианты слов в русском языке. – М.; Л.: Просвещение, 1966. – 160 с.
109. Рогожникова Р.П. Соотношение вариантов слов, одно-коренных слов и синонимов // Лексическая синонимия. – М.: Наука, 1967. – С.151 – 163.

110. Русанівський В.М., Пилинський М.М., Єрмоленко С.Я. Українська мова: Вид. 3. – К.: Рад. школа, 1981. – 240 с.
111. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук.думка, 1988. – 236 с.
112. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: В 2 ч. – К.: Рад.школа, 1964. – Ч.1. – 234 с.; К.: Вища школа, 1970. – Ч.2. – 190 с.
113. Семенюк Н.Н. Некоторые вопросы изучения вариант-ности // Вопр. языкознания. – 1965. – №1. – С.48 – 55.
114. Синявський О. Найголовніші правила української мови. (За новим правописом). – Х.;К.: Держ. вид-во України, 1930. – Вид.3. – 62с.
115. Синявський О. Норми української літературної мови. – Х.; К., 1931. – 367 с.
116. Скаб М.С. Семантико-грамматическая структура украин-ского вокатива: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – К., 1988. – 18 с.
117. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови: Вид.3. – Відень, 1914. – 202 с.
118. Смирницкий А.И. К вопросу о слове (проблема тождества слова) // Труды Института языкознания АН СССР. – 1954. – Т.4. – С. 3 – 49.
119. Соколов О.М. О морфологической синонимике как пределе морфологического варьирования слова и о некоторых явлениях распада вариантности слова // Уч. зап. Томск. ун-та. – 1959. – Вып.39. – С. 17 – 29.
120. Солнцев В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы // Вопр. языкознания. – 1984. – №2. – С.31 – 42.
121. Сологуб Н.М. Стилiстичне значення паралельних закін-чень давального відмінка іменників II відміни // Питання мовної культури. – 1970. – №4. – С.34 – 35.
122. Сологуб Н.М. У цвіті – у цвіту // Рідне слово. – 1974. – №8. – С.45 – 51.
123. Сологуб Н.М. Варіантні флексії місцевого відмінка імен-ників у сучасній українській літературній мові.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. – К., 1975. – 27 с.
124. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.: Про-свещение, 1975. – 265 с.
125. Сухотин В.П. Исследования по синтаксису русского литературного языка: Изд-во АН СССР, 1956. – 200 с.
126. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
127. Сучасна українська літературна мова: Стилiстика / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 587 с.
128. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.

129. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – 414 с.
130. Тимошенко П.Д. Фонетичні і морфологічні особливості стильових різновидів української літературної мови // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К.: Наук. думка, 1972. – С.70– 87 .
131. Тимошенко П.Д. Флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни // Укр. мова і літ. в школі. – 1975. – №3. – С.28 – 38 .
132. Тимченко Е.К. Функции генетива в южнорусской язы-ковой области. – Варшава: Варш. учеб. окр., 1913. – 278 с.
133. Тимченко Є.К. Українська грамати́ка. – К.: Вид-во То-вариства “Час”, 1917. – 168 с.
134. Тимченко Є.К. Номінатив і датив в українській мові. – К.: Вид-во ВУАН, 1925. – 64 с.
135. Тимченко Є.К. Вокатив і інструменталь в українській мові. – К.: Вид-во ВУАН, 1926. – 118 с.
136. Тимченко Є.К. Акузатив в українській мові. – К.: Вид-во ВУАН, 1928. – 101 с.
137. Тимченко Є.К. Курс історії українського язика. – Х.; К.: Держвидав. України, 1930. – 213 с.
138. Український правопис. – Х.: Держ.вид-во України, 1929. – Вид.1. – 104 с.
139. Український правопис. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Вид.2. – 271с.
140. Український правопис. – К.: Наук.думка, 1990. – Вид. 3. – 240 с.
141. Український правопис. – К.: Наук. думка, 1993. – Вид.4. – 240 с.
142. Филин Ф.П. О слове и вариантах слова // Мор-фологическая структура слова в языках различных типов. – М.; Л., 1963. – С.128 – 133.
143. Филин Ф.П. О языковой норме // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. – М.: Наука, 1976. – С.6 – 16.
144. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды: В 2 т. – М.: Учпедгиз, 1956. – Т.1. – 449 с.
145. Чепель В.С. Кличний відмінок в українській літературній мові // Укр. мова і літ. в школі. – 1971. – №11. – С.25 – 28.
146. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К.: Рад. школа, 1962. – 495 с.
147. Чернишев В. Правильность и чистота русской речи: Опыт русской стилистической грамматики. – Пг., 1915. – 402 с.
148. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Мюнхен: Сучасність, 1987. – 295 с.
149. Шендельс Е.И. Понятие грамматической синонимии // Филол. науки. – 1959. – №1. – С.68 – 81.

150. Шендельс Е.И. Синтаксические варианты // Филол. науки. – 1962. – №1. – С. 8 – 18.
151. Шендельс Е.И. Многозначность и синонимия в грамматике. – М.: Высш.школа, 1970. – 203 с.
152. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен: Сучасність, 1951. – 402 с.
153. Щетинин В.Е. Синонимия или вариантность? // Синонимия в языке и речи. – Новосибирск, 1970. – С.164 – 169.
154. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Вища школа, 1976. – 303 с.
155. Ярцева В.Н. О грамматических синонимах // Романо-германская филология. – М., 1957. – Вып.1. – С.5 – 33.
156. Ярцева В.Н. Проблема вариативности на морфо-логическом уровне языка // Семантическое и формальное варьирование. – М.: Наука, 1979. – С.7 – 27.
157. Ярцева В.Н. Проблема вариативности и взаимоотношение уровней грамматической системы языка // Вопр. языкознания. – 1983. – №5. – С.17 – 24.
158. Chafe Wallace L. Meaning and the structure of language. – Chicago and London, 1971. – 360 p.
159. Forolinska Z. Vokativus – kategoria gramatyczna // Otazky slovanske syntaxe. – Brno: Univ. J.E.Purkyne, 1973. – Sv.3. – S.269 – 274.
160. Jespersen O. The Philosophy of Grammar. – London, 1951. – 359 p.
161. Martinet A. Structural Variation in Language // Preprints of Papers for the Ninth International Congress of Linguists. – Cambridge, 1962. – P. 7 – 12.

СЛОВНИКИ

1. Бурячок А.А. Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ. – К.: Манускрипт, 1996.
2. Головащук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання. – К.: Наук.думка, 1989.
3. Голоскевич Г. Правописний словник (За нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук, Харків, 1929 р.): Вид-ня 12. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1994.
4. Орфографічний словник української мови. – К.: Наук.думка, 1976.
5. Орфографічний словник української мови. – К.: Довіра, 1994.
6. Орфоепічний словник / Укладач М.І. Погрібний. – К.: Рад. школа, 1984.
7. Погрібний М.І. Словник наголосів. – К.: Рад.школа, 1964.
8. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. – К.: Наук. думка, 1986.
9. Словарь української мови / За ред. Б.Д. Грінченка. – К., 1907– 1909. – Т.1 – 4.

10. Словник труднощів української мови / За ред. С.Я. Єр-моленко. – К.: Рад.школа, 1989.
11. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т.І – ХІ.
12. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови. – К.: Вища школа, 1984. – Т.1 – 2.
13. Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. – К., 1973.
14. Фразеологічний словник української мови. – К.: Наук.думка, 1993. – Кн.1 – 2.